

ΧΡΟΝΙΚΑ זכרונות

ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΙΚΟΥ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΤΟΜΟΣ 41ος • ΑΡ. ΦΥΛΑΚΟΥ 250 • ΙΟΥΛΙΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2018 • ΤΑΜΟΥΣ 3778 - ΚΙΣΛΕΒ 3779

Το χρέος της Μνήμης και της Δράσης

Του ΔΑΥΙΔ ΣΑΛΤΙΕΛ

ΟΙ ΠΡΑΞΕΙΣ ΑΝΤΙΣΗΜΙΤΙΚΗΣ ΒΙΑΣ και τρομοκρατίας υπενθυμίζουν σε όλους μας πόσο ευάλωτες είναι οι κοινωνίες μόλις 78 χρόνια μετά το Ολοκαύτωμα. Αν και διαφέρουν από το Ολοκαύτωμα ως προς την κλίμακα, εντούτοις έχουν το ίδιο κίνητρο -το μίσος, σπλίζονται από την ίδια πηγή -τον φανατισμό και την αμάθεια, στοχεύουν στο ίδιο αποτέλεσμα -την εξόντωση.

97 ΕΤΩΝ ΗΤΑΝ Η ΡΟΥΖ ΜΑΛΙΝΤΖΕΡ -και γεμάτη διάθεση για ζωή- όταν ένα φθινοπωρινό πρωινό Σαββάτου, ντύθηκε, χτένισε τα κατάλευκα μαλλιά της και πήγε στη Συναγωγή του Πίτσμπουργκ για να προσευχηθεί, όπως έκανε κάθε Σάββατο μέχρι εκείνη τη στιγμή που ο φανατικός νεοναζιστής αποφάσισε ότι «όλοι οι Εβραίοι πρέπει να πεθάνουν». Οι σφαίρες του μίσους του βρήκαν τη Ρούζ και άλλους 10 πιστούς που δεν γύρισαν ποτέ σπίτι τους από εκείνη τη λειτουργία του Σαββάτου.

Ο ΔΟΛΟΦΟΝΟΣ ΤΟΥ ΠΙΤΣΜΠΟΥΡΓΚ ήθελε να σκοτώσει «όλους τους Εβραίους», και θα μπορούσε να το κάνει αν οι συνθήκες του το επέτρεπαν. Σκότωσε 11 και το καθένα από τα θύματά του -ως προς την πρόθεση του δράστη- συμβολικά αντιπροσωπεύει μια γενοκτονία.

ΚΑΘΕ ΝΕΟ ΘΥΜΑ ρατσιστικής βίας αποτελεί σημάδι ότι η κοινωνία δεν διδάχθηκε από το Ολοκαύτωμα και ότι κωφεύει στον συναγερμό που έχει σημάνει προ πολλού. Πριν το Πίτσμπουργκ είχε σημάνει στο Παρίσι, στις Βρυξέλλες, στην Κοπεγχάγη, στη Λυών, στην Τουλούζη!... Σήμανε και προ ημερών με τα καθηλωτικά ευρήματα της έρευνας του CNN για τις αντισημιτικές απόψεις σε επτά ευρωπαϊκές χώρες: Το ένα τέταρτο των ερωτηθέντων πιστεύουν ότι οι «Εβραίοι έχουν μεγάλη επιρροή στο εμπόριο και την οικονομία»! Ένας στους τέσσερις πιστεύει ότι «οι Εβραίοι επηρεάζουν πολέμους και διεθνείς συρράξεις»! Το ένα τρίτο των ευρωπαίων ερωτηθέντων δήλωσαν ότι γνωρίζουν ελάχιστα ή τίποτα για το Ολοκαύτωμα! Καθημερινότητα και στατιστικές μελέτες αλληλοεπιβεβαιώνονται, δεν

αφήνουν κανένα περιθώριο για υποβάθμιση του φαινομένου και μας φέρνουν ενώπιον των ευθυνών μας.

Η ΑΝΤΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ δεν πρέπει ούτε να σταματά ούτε να εξαντλείται στην αυτονόητη καταδίκη της βίας και στην έκφραση συμπαράστασης και συλλυπητηρίων. Η αντίδραση οφείλει να εκφράζεται μέσα από την επαγρύπνηση, την παιδεία και την εφαρμογή του νόμου, γιατί μόνον έτσι θα αφοπλιστεί το χέρι του επόμενου δράστη.

Η ΧΩΡΑ ΜΑΣ έχει θεσμοθετήσει εκπαιδευτικές πρωτοβουλίες με τα προγράμματα του Υπουργείου Παιδείας, της Γενικής Γραμματείας Θρησκευμάτων και του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος. Στο ίδιο πλαίσιο των δράσεων αιχμής για την παιδεία και την ιστορική μνήμη εντάσσονται και οι εκδηλώσεις του ΙΗΡΑ που έγιναν τον περασμένο Νοέμβριο στα Τρίκαλα (βλ. σε αυτό το τεύχος σχετικά στη σελ. 36). Το πλούσιο και πολυεπίπεδο πρόγραμμα εκδηλώσεων στα Τρίκαλα συνδύασε δραστηριότητες πολιτιστικού, ιστορικού, εκπαιδευτικού και λογοτεχνικού περιεχομένου με στόχο να φωτιστούν οι διαφορετικές πτυχές της ιστορίας του Ολοκαυτώματος και να γίνει συνειδητό ότι το απόλυτο κακό συνέβη σε ανθρώπους σαν εμάς, διότι άνθρωποι σαν εμάς δεν αντέδρασαν ούτε εγκαίρως ούτε αποφασιστικά στον φανατισμό και στα πρώτα σημάδια αποκλεισμών, διακρίσεων και βίας. Οι εκδηλώσεις στα Τρίκαλα κορυφώθηκαν με τα αποκαλυπτήρια του Μνημείου Ολοκαυτώματος, το οποίο η πόλη αφιέρωσε στα παιδιά της που εξοντώθηκαν βάνανουσα στα ναζιστικά στρατόπεδα θανάτου.

ΜΕ ΤΟ ΜΝΗΜΕΙΟ ΑΥΤΟ η πόλη των Τρικάλων ολοκλήρωσε έναν κύκλο τιμής προς την εβραϊκή κοινότητα, με τη δέσμευση για τη διατήρηση της Μνήμης των εξοντωθέντων. Αυτό, άλλωστε, είναι και το κύριο μήνυμα των εκδηλώσεων του ΙΗΡΑ στα Τρίκαλα -αλλά και κάθε εκπαιδευτικής δράσης- αποτελώντας τη σθεναρότερη απάντηση στις προσπάθειες των φανατικών σκοταδιστών για τη διάδοση του μίσους.

ΕΙΚΟΝΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: Το Μνημείο Ολοκαυτώματος των Τρικάλων, τα αποκαλυπτήρια του οποίου έγιναν στις 11.11.2018 στα πλαίσια των εκδηλώσεων του ΙΗΡΑ.

ΜΩΥΣΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΗΣ

1932 - 2018

Ο Ελληνικός Εβραϊσμός θρήνησε την απώλεια του τ. Προέδρου του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος, αιμνήστου Μωυσή Κ. Κωνσταντίνου, του εμπνευσμένου και ακούραστου ηγέτη, του άξιου Εβραίου και ηθικού ανθρώπου, που έφυγε από τη ζωή στις 20 Σεπτεμβρίου 2018, σε ηλικία 86 ετών.

Από τη δεκαετία του 1970 ο Μωϋσής Κωνσταντίνος εργάστηκε για το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος και για τα ΕΛ.ΤΑ, από το 1980 για το ΚΙΣΕ. Πενήντα χρόνια προσφοράς στον Ελληνικό Εβραϊσμό, εκ των οποίων 13 θήτευσε ως Πρόεδρος του Δ.Σ. του ΚΙΣΕ. Όλη του τη ζωή την αφιέρωσε στην τεκμηρίωση της ιστορίας, στα βιβλία, στην προαγωγή του πολιτισμού και στην πολυαγαπημένη του οικογένεια. Και όλοι -οικογένεια, συγγενείς, συνεργάτες, και φίλοι απ' όλη την Ελλάδα, προσωπικότητες της πολιτικής και της Τέχνης- τον συνόδευσαν στην τελευταία του κατοικία, κατά την κηδεία του που έγινε στις 23.9.2018, στο εβραϊκό νεκροταφείο της Αθήνας.

Ο Μ. Κωνσταντίνος γεννήθηκε στην Αθήνα το 1932. Η Γερμανική Κατοχή σφράγισε τη ζωή του, αλλά η οικογένεια Κωνσταντίνου επέζησε. Από τότε δεν διακόπηκε ποτέ η σχέση προσφοράς του Μωϋσή Κωνσταντίνου με τον Ελληνικό Εβραϊσμό. Συνέχισε την οικογενειακή παράδοση καθώς ο πατέρας του, Κανάρης, ήταν ο πρώτος πρόεδρος και συνιδρυτής του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου.

Ο Μ. Κωνσταντίνος σπούδασε στην ΑΣΟΕΕ (νυν Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών), απ' όπου αποφοίτησε το 1955. Υπηρέτησε τη στρατιωτική του θητεία στο Πολεμικό Ναυτικό ως έφεδρος αξιωματικός, στο Υπαρχηγείο του ΝΑΤΟ, στο Γενικό Επιτελείο Ναυτικού. Στην επαγγελματική του σταδιοδρομία εργάστηκε ως επιστημονικός συνεργάτης της φαρμακευτικής Εταιρείας Hoffmann - La Roche, Διευθύ-

νων Σύμβουλος της Α.Ε. «Μόνα Λίζα», της ΕΠΕ «Λυών». Από το 1971 μέχρι τον θάνατό του διετέλεσε Ειδικός Σύμβουλος των Ελληνικών Ταχυδρομείων ΕΛ.ΤΑ. για θέματα Φιλοτελισμού.

Ο Μ. Κωνσταντίνος ήταν ένας από τους πρώτους ανθρώπους που έβαλαν τις βάσεις για τη δημιουργία του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος. Υπήρξε ιδρυτικό μέλος και -από το 1977 μέχρι τον θάνατό του- Γεν. Γραμματέας και Αντιπρόεδρος του Δ.Σ. του ΕΜΕ.

Η ενασχόλησή του με το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος ξεκίνησε από τη δεκαετία του '80 με την ανάληψη της προεδρίας της Επιτροπής Δημοσίων Σχέσεων. Μέσα από αυτήν ο αιμνήστος Μ. Κωνσταντίνος, μεταξὺ άλλων, συνεργάστηκε στην έκδοση του περιοδικού «ΧΡΟΝΙΚΑ», το οποίο έδωσε έναν ιδιαίτερο σκοπό στο πάθος του για τις συλλογές και τα ιστορικά κειμήλια. Είναι χαρακτηριστικό ότι μεγάλο μέρος του προσωπικού του αρχείου σε έγγραφα, ντοκουμέντα και φωτογραφίες έχουν αξιοποιηθεί και δημοσιευθεί στα ΧΡΟΝΙΚΑ.

Από το 1991 έως το 1998 διετέλεσε Γενικός Γραμματέας του ΚΙΣΕ. Από το 1998, εξελέγη στην προεδρία του ΚΙΣΕ και έκτοτε διετέλεσε Πρόεδρος του Δ.Σ. μέχρι το 2010 και κατά το διάστημα 2015 - 2016. Από το 2015 έως το 2016 διετέλεσε και αντιπρόεδρος του Παγκοσμίου Εβραϊκού Συνεδρίου (WJC).

Το ΚΙΣΕ και ο Ελληνικός Εβραϊσμός τίμησαν το Μωυσή Κωνσταντίνου σε ειδική εκδήλωση αφιερωμένη στο έργο του, που έγινε στην Παλαιά Βουλή, στις 16 Οκτωβρίου 2017.

Τα ΕΛ.ΤΑ. τίμησαν τον Μ. Κωνσταντίνου συμπεριλαμβάνοντάς τον στην αφιερωματική σειρά γραμματοσήμων «Μορφές του Ελληνικού Φιλοτελισμού» (2017), μοναδική περίπτωση ατόμου που απεικονίστηκε σε γραμματόσημο ενώ ήταν εν ζωή.

Στο βραβευμένο συγγραφικό έργο του συγκαταλέγονται τα εξής βιβλία: «Δέκα έτη οικονομικής προόδου του Ισραήλ», 1958. «Το γραμματόσημο ως παράγων της Εθνικής Οικονομίας», 1963. «Postal History of the Dodecanese Islands», 1966. «Τα ταχυδρομικά τέλη εν Ελλάδι», 1967. «Η ιστορία των πρώτων ελληνικών αεροπορικών γραμματοσήμων», 1968. «Το ταχυδρομείο κατά την Επανάσταση του 1821», 1971. «Η συμβολή των Εβραίων εις τον Απελευθερωτικό Αγώνα των Ελλήνων», 1971. «Ο οικονομικός κύκλος των Εβραίων», 1972. «Το ιστορικό της εκδόσεως των Ολυμπιακών γραμματοσήμων του 1896 και 1906», 1974. «Τα Ταχυδρομεία στην Ελλάδα. Η ιστορία και η εξέλιξή τους», 2002 (Βραβείο Ακαδημίας Αθηνών), «Φιλοτελικό Λεξικό Όρων και Θεμάτων», 2005, «Οι Ισραηλιτικές Κοινότητες της Ελλάδος μετά το Ολοκαύτωμα - Από τις εκθέσεις του Κανάρη Δ. Κωνσταντίνου», Αθήνα 2015, «Η εμπορική δραστηριότητα των Ελλήνων Εβραίων μέχρι το Ολοκαύτωμα - Από τη Συλλογή μου», 2016.

Η προσφορά του Μ. Κωνσταντίνου στον Ελληνικό Εβραϊσμό, στη διατήρηση της ιστορικής μνήμης, σε θέματα παιδείας και πολιτισμού, στη μάχη κατά του αντισημιτισμού υπήρξαν ανεκτίμητα τόσο για την εβραϊκή κοινότητα όσο και για την ευρύτερη κοινωνία. Η συμβολή του έχει εκτιμηθεί και αναγνωρισθεί με ελληνικές και διεθνείς διακρίσεις.

Ας είναι η μνήμη του αιώνια ευλογία.

Επισκοπήσεις στο Σσουλχάν Αρούχ

Ο Ραββίνος Ισαάκ Μιζάν επιμελήθηκε μετέφρασε και εξέδωσε την ελληνική έκδοση ενός εκ των σημαντικότερων έργων της εβραϊκής γραμματείας, το Σσουλχάν Αρούχ, που κυκλοφόρησε στις αρχές του χρόνου και παρουσιάστηκε σε ειδική εκδήλωση, που έγινε στις 5.3.2018, στο Αμφιθέατρο του Μουσείου Μπενάκη της οδού Πειραιώς.

Η εκδήλωση συνδιοργανώθηκε από τη Γενική Γραμματεία Θρησκευμάτων του Υπουργείου Παιδείας και από το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος. Στη σπουδαιότητα και στο σκοπό της ελληνικής έκδοσης του βιβλίου «Σσουλχάν Αρούχ – Οδηγός για την εφαρμογή του νόμου σύμφωνα με την σεφαραδίτικη παράδοση», αναφέρθηκαν στις προφωνήσεις τους ο Γεν. Γραμματέας

Πολιτεία, Εκκλησία και Ελληνικός Εβραϊσμός συμμετείχαν στην εκδήλωση δηλώνοντας τη σημασία που αποδίδουν στην αλληλογνωριμία των θρησκειών με στόχο τον αλληλοσεβασμό και την καταπολέμηση των προκαταλήψεων.

Θρησκευμάτων Γιώργος Καλαντζής, ο πρόεδρος του ΚΙΣΕ Δαβίδ Σαλιέλ, ο πρόεδρος του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος Σαμουήλ Μάτσας και ο Σοφολογιώτατος Ραββίνος Λάρισας Ηλίας Σαμπετάϊ.

Οι κεντρικοί ομιλητές –ο Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Μεσσηνίας Χρυσόστομος, ο Δαβίδ Μωϋσής, Διδάκτωρ Χημικός Μηχανικός και ο δημιουργός της ελληνικής έκδοσης Ραββίνος Ισαάκ Μιζάν– με τις εμπειριστατωμένες εισηγήσεις τους, που δημοσιεύονται παρακάτω, μάς δίνουν μία εκ βαθέων επισκόπηση της ουσίας του Σσουλχάν Αρούχ.

Δημοσιεύεται, επίσης, η αναφορά που έκανε ο συντονιστής της εκδήλωσης, δημοσιογράφος, τότε Β' αντιπρόεδρος του ΚΙΣΕ Βίκτωρ Ισ. Ελιέζερ στον Ραββίνο Μιζάν και στο έργο του.

Οί Θρησκείες δημιουργούν πολιτισμό όταν διαλέγονται

Του Σεβ. Μητροπολίτου Μεσσηνίας Χρυσοστόμου Σαββάτου, Καθηγητού Πανεπιστημίου Αθηνών

Θά μου επιτρέψετε να ξεκινήσω τήν σύντομη αυτή παρουσίαση του μεταφραστικού κόπου του Σοφολογιώτατου Ραββίνου Ίσαάκ-Σαμουήλ Α. Μιζάν με μία αναφορά, ή όποια προέρχεται από τό βάθος τής ιστορίας, όταν συντελέστηκε ή συνάντηση δύο κόσμων, του Ίουδαϊσμού και του Έλληνισμού και από τήν όποία προήλθε ένας άλλος κόσμος και πολιτισμός, ό ελληνιστικός Χριστιανισμός. Χρησιμοποιώ αυτή τήν συνάντηση μέσα στην ιστορία, γιατί, τηρουμένων τών αναλογιών, μέ τήν παρούσα μετάφραση στην ελληνική γλώσσα από τήν έβραϊκή του βιβλίου «Σουλχάν Αρούχ. Όδηγός για τήν εφαρμογή του Νόμου σύμφωνα μέ τήν σεφαραδική παράδοση» (Αθήνα 2017-5777) επιτυγχάνεται μία αντίστοιχη συνάντηση πολιτισμική.

Έκείνο όμως τό όποιο θεωρώ ως σημαντικό είναι ό ρόλος και ή σπουδαιότητα τήν όποίαν διαδραματίζουν οι Θρησκείες ως γεγονότα πολιτισμικά, στά διάφορα περιβάλλοντα, όπου τίς περισσότερες φορές οι αντιθέσεις είναι περισσότερες από τίς συνθέσεις και οι Θρησκείες καλούνται να επιτύχουν συγκλίσεις και να δημιουργήσουν και πάλι πολιτισμό.

Ο Χριστιανισμός ήταν ανέκαθεν ένωμένος μέ τόν Ίουδαϊσμό, αφού προήλθε και αναπτύχθηκε μέσα στό ίδιο τό περιβάλλον και επιπλέον δανείστηκε πολλές έννοιες και αντιλήψεις τίς όποιες χρησιμοποίησε έστω και μέ διαφορετικές έρμηνευτικές προσεγγίσεις.

Η συνύπαρξη αυτή τών δύο πολιτισμών, του Ίουδαϊσμού και του Έλληνισμού, δημιούργησε τόν ελληνόφωνο Ίουδαϊσμό τής διασποράς, ό όποιος, χωρίς να σνεπάγεται απαραίτητα τήν άρνηση τής ιουδαϊκής παράδοσης κατόρθωσε να επιβιώσει στόν τότε ελληνορωμαϊκό κόσμο, και επιπλέον να δώσει τή δυνατότητα να διαμορφωθεί και να εξαπλωθεί και ό Χριστιανισμός.

Η μετάφραση τών Ο' αποτελεί ίσως τό χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αυτής τής συνάντησης, Ίουδαϊσμού και Έλληνισμού, ενώ είναι γνωστό ότι ήταν ή μοναδική Βίβλος τής πρώτης Χριστιανικής Κοινότητας από τήν όποίαν ό ίδιος ό Χριστιανισμός άντλησε τίς

θεολογικές του θέσεις και εκφράσεις.

Ο Ίουδαϊσμός λοιπόν πρόσφερε στόν Χριστιανισμό τόν πρώτο πολύτιμο μάρτυρα για τήν εξέλιξη τής Χριστιανικής θεολογικής σκέψης και ό Έλληνισμός δάνεισε στόν Χριστιανισμό, τή γλώσσα και τό πολιτισμικό περιβάλλον για τήν διατύπωση και ανάπτυξη τής θεολογίας του.

Η συνάντηση λοιπόν τών δύο κόσμων, τών δύο παραδόσεων και τών

δύο πολιτισμών, δημιούργησε ένα νέο πολιτισμικό δεδομένο σε σχέση προς τήν ιστορία, τόν άνθρωπο και τόν κόσμο και τό νοηματοδότησε μάλιστα μέ τίς αρχές του Ευαγγελίου και του Χριστιανικού μηνύματος.

Έκανα αυτή τήν σύντομη αναφορά για να αποδείξω ότι μέσα στην ιστορία τών πολιτισμών οι γλώσσες -άν και διακρίνονται- έντούτοις δέν διχάζουν και οι Θρησκείες δέν διασπούν αλλά συνεχούν και ένώνουν παρά τή διαφορετικότητά τους, γ' αυτό και δημιουργούν πολιτισμό. Πώς τό επιτυγχάνουν όμως αυτό;

Νομίζω ότι μία απάντηση αποτελεί και ή ελληνική μετάφραση του «Σουλχάν Αρούχ» («Στρωμένο Τραπέζι»), μέ τήν όποία πραγματοποιείται μία άναλογη συνάντηση δύο κόσμων και πολιτισμών. Η ιουδαϊκή παράδοση προσφέρεται στόν ελληνόφωνο ιουδαίο αλλά και στό ευρύτερο ελληνόφωνο αναγνωστικό κοινό, καθιστάμενη μέ τόν τρόπο αυτό γνωστή και τήν ιουδαϊκή παράδοση στόν ελληνικό χώρο.

Μέ τήν παρούσα μεταφραστική προσπάθεια ολοκληρώνεται ένα σημαντικό έργο που ξεκίνησε ό Σοφολογιώτατος Ραββίνος Ίσαάκ-Σαμουήλ Α. Μιζάν μέ τό «Προσευχολόγιο» για τίς καθημερινές, τά Σάββατα και τίς άργίες και συνεχίστηκε μέ τήν Άγκαντά του Πεσσάχ και τήν Νείλά για τό Κιούρ.

Τό νέο έργο «Στρωμένο Τραπέζι» πρόκειται για όδηγίες εφαρμογής του νόμου, τής Τορά, σύμφωνα μέ τήν σεφαραδική παράδοση, προϊόν τής έμπειρίας τήν όποίαν απέκτησε κατά τή διακονία του ό Ίσαάκ-Σαμουήλ Μιζάν ως ραββίνου τών Αθηνών από τό 1971 και 6 χρόνια πριν στή γενέθλια γη του, στή Λάρισα.

Τό έργο αποτελεί έναν πολύτιμο όδηγό για τά πά-

να, για τό πώς καί για τά γιατί τής έβραϊκής ζωής. Καθοδηγεί τόν πιστό άπαντώντας σέ κάθε άπορία του καί τόν βοηθά στόν άγώνα του για τήν τήρηση τών νόμων καί τήν κατανόηση τής ούσιαστικής άξίας τους.

Διαζωγραφεί τέλος τό συγκεκριμένο έργο τό περιεχόμενο τών νόμων τής ήθικής συμπεριφοράς καί τών κοινωνικών έκφράσεων, μέσα από τούς όποιους προσδιορίζεται ό ρόλος καί οι ύποχρεώσεις του κάθε έβραίου έναντι του Θεού, του συνανθρώπου καί τής κοινωνίας, μία στάση ή όποία καθορίζεται από τήν άγάπη πρós τόν πλησίον, ή όποία είναι άνάλογη πρós τόν έαυτό μας. Ή παρούσα όμως μετάφραση έχει καί μία άλλη άκόμη σημασία κυρίως για τήν σύγχρονη έλληνική πραγματικότητα, όπου συναντώνται στήν καθημερινότητά τους άτομα διαφορετικών πολιτισμικών παραδόσεων καί θρησκευτικών πεποιθήσεων, όπου ή γνώμη του ενός για τόν άλλο αλλά καί ή άλληλογνωριμία είναι σημαντική συμβολή στή διαμόρφωση καί δημιουργία πολιτισμικών δεδομένων, αφού μέσα από αυτή τήν θρησκευτική καί πολιτισμική ώσμωση άποδυναμώνονται τά κοινωνικά καί θρησκευτικά εκείνα μορφώματα, τά όποία δίνουν στις Θρησκείες τό προσωπείο του φονταμενταλισμού, σκιαάζουν τό έκπολιτιστικό στοιχείο του λόγου τους, έπιστηρίζουν τό σύνδρομο τής θρησκευτικής άποκλειστικότητας, τό όποιο πολλές φορές επικαλύπτουν καί μέ τόν μανδύα του νεοσυντηρητισμού, ενώ βρίσκουν χώρο καί οι θρησκευτικοί εκείνοι ήγέτες, οι όποιοι πολλές φορές έμφανίζονται καί ως αυτόκλητοι σωτήρες.

Από τήν ιστορία όμως άποδεικνύεται ότι μόνον όταν οι Θρησκείες διαλέγονται μπορούν νά δημιουργήσουν πολιτισμό, γιατί οι ύφιστάμενες διαφορές δέν θά πρέπει νά όδηγούν στις διαιρέσεις.

Μόνον ό διάλογος τών Θρησκειών, τών πολιτισμών, καί τών κοινωνιών μπορεί νά προάγει τόν άμοιβαίο σεβασμό, τήν ειρηνική συμβίωση, τήν άνοχή του διαφορετικού, τήν ειρήνη, τή συνύπαρξη, τή δικαιοσύνη καί τόν πλουραλισμό, δίδοντας στις μέν κοινωνίες τό στοιχείο πρόσβασης πρós μία διαρκή νεωτερικότητα μακριά από κρίσεις πολιτισμικής ταυτότητας, στις δέ Θρησκείες τή δυνατότητα νά νοηματοδοτήσουν, μέ σεβασμό στήν διαφορετικότητα, τήν άνάδειξη τών στοιχείων εκείνων, μέσα από τά όποία δίδονται τά περιθώρια τής δράσης καί τής αντίδρασης, τής μετάδοσης καί τής λήψης, αφού ή πρακτική έφαρμογή του διαλόγου στηρίζεται πάντοτε στή σχέση του ανθρώπου

πού δίνει καί του ανθρώπου πού δέχεται, τής Θρησκείας ή του πολιτισμού πού προσφέρεται «διακονικά» καί τής Θρησκείας ή του πολιτισμού πού λειτουργεί «μεταμορφωτικά».

Απώτερος σκοπός αυτού του διαλόγου είναι: α) Ή άποδοχή του πλησίον, ανεξαρτήτως θρησκευτικότητας, πολιτικής πεποιθήσεως ή έθνικής προελεύσεως. β) Ή χωρίς προϋποθέσεις προσφορά άλληλεγγύης καί έμπρακτης άγάπης πρós τις άνάγκες αυτού, καί γ) Ή θεμελίωση δικαίων σχέσεων έντός τών πλαισίων λειτουργίας τών κοινωνικών δομών. Μία διαδικασία, μέ τήν όποια άναδεικνύεται ή θετική καί ή ούσιαστική συμβολή τής θρησκευτικότητας στή συγκρότηση καί διατήρηση τής κοινωνικής συνοχής, μέ τήν νοηματοδότηση τής πολιτισμικής άλληλοπεριχώρησης, στά πλαίσια μάλιστα διατήρησης τής θρησκευτικής διαφορετικότητας μέσα στό ίδιο κοινωνικό γίγνεσθαι.

Οι Θρησκείες, λοιπόν, μόνον τότε καθίστανται οι άδιαμφισβήτητοι καί οι ισχυρότεροι αλλά καί οι πλέον πειστικοί παράγοντες μέσα στήν κοινωνία, όταν δέν περιορίζονται μόνον στή σφαίρα τής ιδιωτικής ζωής αλλά διαδραματίζουν σπουδαίο ρόλο ως μοχλός κοινωνικής καί θεσμικής κινητοποίησης σέ πολλά επίπεδα τής κοινωνίας καί τότε δημιουργούν ή συμβάλλουν στή διαμόρφωση του πολιτισμού.

«Στό χέρι τών Θρησκειών είναι λοιπόν είτε νά αύξήσουν τόν πόνο πού ζει ό κόσμος, είτε νά συμβάλουν στήν θεραπεία τών δεινών», τό δεύτερο είναι δυνατόν νά καταστεί έφικτό μόνο μέσα από τόν διάλογο, ό όποιος άποτελεί «δώρον Θεού».

Οι Θρησκείες λοιπόν του διαλόγου, τής ειρηνικής συμβίωσης, τής άλληλεγγύης, τής ειλικρινούς θρησκευτικότητας καί τής καταλλαγής, καί όχι τής ύποκριτικής θρησκαιοληψίας, μέ κέντρο τόν άνθρωπο καί τις κοινωνίες τών πολιτών, πρέπει νά άναζητήσουν, ώστε νά βρουν τήν θέση πού τους άξίζει στήν παγκόσμια κοινωνία, αυτό όμως προϋποθέτει καί άπαιτεί τόν καθορισμό τής θέσης πού τους άξίζει σέ κάθε ανθρώπινη κοινωνία καί σέ κάθε έκφραση πολιτισμική καί αυτό έπιτυγχάνεται όταν ή μία Θρησκεία γνωρίζει τό ούσιαστικό περιεχόμενο τής άλλης.

Σ' αυτήν τήν γνώση καί γνωριμία θεωρώ ότι συμβάλλει ούσιαστικά όχι μόνο ή παρούσα αλλά καί σύνολη ή μεταφραστική προσπάθεια του Σοφιολογιωτάτου Ραββίνου Ίσαάκ Μιζάν, τόν όποιον ευχαριστούμε πολύ καί συγχαίρουμε.

Αλαχά και «Σσουλχάν Αρούχ»

Μια ρεαλιστική θεολογία που προσαρμόζεται απόλυτα στις ανάγκες της πραγματικότητας

Του Δρος ΔΑΥΙΔ ΜΩΥΣΗ

Πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι το βιβλίο που κρατάμε σήμερα στα χέρια μας, το Σσουλχάν Αρούχ, ξενίζει τον σημερινό αναγνώστη. Το βιβλίο περιλαμβάνει μια συστηματική παράθεση νόμων και διατάξεων που ορίζουν λεπτομερειακά τη ζωή της ομάδας στην οποία απευθύνεται, που είναι οι πιστοί της εβραϊκής θρησκείας.

Όλες οι θρησκείες διέπονται από κάποιες βασικές αρχές ηθικής, τις οποίες επιβάλλουν στους πιστούς τους μέσω των ιερών βιβλίων. Εδώ, ωστόσο, έχουμε να κάνουμε με μια πρακτική που είναι μοναδική και, στον μέσο σημερινό άνθρωπο, φαντάζει υπερβολική. Ο Εβραϊκός Νόμος, όπως καταγράφεται στο Σσουλχάν Αρούχ, δεν αρκείται σε παρουσίαση βασικών αρχών ηθικής και συμπεριφοράς. Αποτελεί έναν πλήρη οδηγό που φαίνεται να ρυθμίζει κάθε λεπτομέρεια της ζωής του πιστού Εβραίου, τις καθημερινές, τα Σάββατα και τις γιορτές, στο σπίτι, στη συναγωγή, στο δρόμο, στη δουλειά του, παντού, από το πρωί που θα ξυπνήσει μέχρι τη νύχτα που θα πέσει να κοιμηθεί. Το εκτενές αυτό σύνολο νόμων έχει ονομαστεί στα εβραϊκά, απολύτως εύστοχα, «Αλαχά», μια λέξη που προέρχεται από το ρήμα «αλάχ», που σημαίνει «πηγαίνω», «περπατώ», «πορεύομαι». Αλαχά, λοιπόν, σημαίνει κυριολεκτικά «ο τρόπος που πρέπει να πορεύεται» ο Εβραίος σε κάθε βήμα της ζωής του.

Ενδεικτικά παραδείγματα πολύ λεπτομερών κανόνων, που βρίσκουμε ξεφυλλίζοντας αυτό το βιβλίο, αφορούν (δίνω μόνο 3 παραδείγματα):

➤ Τη σειρά των προσευχών στη συναγωγή, μαζί με οδηγίες για το ποιες προσευχές πρέπει να πει κανείς όταν άρχισε να πάει στη συναγωγή, διακρί-

νοντας μάλιστα περιπτώσεις ανάλογα με το πόσο έχει αργήσει.

➤ Το ποια φαγητά είναι κατάλληλα, πώς πρέπει να παρασκευάζονται, ποια σκεύη πρέπει να χρησιμοποιούνται και πώς να καθαρίζονται, ποια φαγητά επιτρέπεται να αναμιγνύονται κ.λπ.

➤ Το πώς πρέπει να παρασκευάζονται οι ματσότ (ο άζυμος άρτος) για το Πέσαχ: Ποιο σιτάρι και ποιο αλεύρι είναι κατάλληλα, τι νερό πρέπει να χρησι-

μοποιείται, πώς και για πόσο χρόνο ακριβώς πρέπει να ζυμώνεται το αλεύρι, πώς και πόσο πρέπει να ψήνεται, κ.λπ.

Και παράλληλα με όλα αυτά, υπάρχουν κανόνες ηθικής και συμπεριφοράς προς τους συνανθρώπους μας, που ορίζουν πώς πρέπει να σέβεται κανείς τους γονείς του, να αγαπά και να στηρίζει τους συνανθρώπους του, να κρίνει τους άλλους με επιείκεια, να μη ζητά εκδίκηση, να λέει την αλήθεια, να αποφεύγει να κακολογεί τους άλλους, να φέρεται με ταπεινότητα, να συγκρατεί τον θυμό του, να είναι ελεήμων και δίκαιος. Και εδώ πάλι, η Αλαχά δεν αρκείται σε γενικούς κανόνες, δίνει αναλυτικές οδηγίες για το πώς πρακτικά πρέπει να εκδηλώνεται π.χ. ο σεβασμός προς τους γονείς. Είναι ενδιαφέρον ότι αυτοί οι κανόνες, που οποιοσδήποτε από μας διαισθητικά θεωρεί ότι είναι πολύ σημαντικότεροι, δίνονται ανακατεμένοι με τα τυπικά των εορτών και τους κανόνες παρασκευής των ματσότ. Παρότι οι σοφοί ραββίνοι, όπως και παλιότερα οι προφήτες, μας διαβεβαιώνουν ότι η συμπεριφορά προς τους συνανθρώπους μας, η δικαιοσύνη και η ευσπλαχνία είναι όντως σημαντικότερα, η Αλαχά αποτελεί έναν ενιαίο κώδικα νόμων, που πρέπει να τηρείται στο σύνολό του, χωρίς να αναγνωρίζεται επίσημα τι είναι σημαντικότερο και τι όχι. Αυτός ήταν ο τρόπος αντιμετώπισης της από τους Εβραίους επί πολλούς

αιώνες και έτσι αντιμετωπίζεται και σήμερα από τις ομάδες Εβραίων που εξακολουθούν να ζουν με τις διατάξεις της.

Η δημιουργία του κώδικα της Αλαχά πέρασε μέσα από την καταγραφή του «Προφορικού Νόμου», που επί αιώνες συνυπήρχε με τον γραπτό Νόμο, δηλαδή την Τορά – την Πεντάτευχο – που δόθηκε στον Μωυσή. Σε αντίθεση με την Τορά που είχε γραφεί και ήταν αμετάβλητη, ο Προφορικός Νόμος εξελίχθηκε σε μια περίοδο 10 αιώνων περίπου (από τον 5^ο αιώνα π.Χ. μέχρι τον 5^ο-6^ο αιώνα μ.Χ., οπότε ολοκληρώθηκε η σύνταξη του Ταλμούδ). Τα στάδια αυτής της εξέλιξης περιγράφονται με τη δέουσα λεπτομέρεια στην εξαιρετική εισαγωγή αυτού του βιβλίου.

Ωστόσο, το ερώτημα που εύλογα γεννάται είναι για ποιο λόγο υπάρχει αυτή η ιδιαιτερότητα της Αλαχά. Ποια ιστορική ανάγκη εξυπηρετεί; Τι είναι αυτό που οδήγησε τους πνευματικούς ηγέτες της εποχής (τους ραββίνους των πρώτων αιώνων της καινής περιόδου) να συντάξουν έναν τόσο λεπτομερή νομικό κώδικα; Και τι είναι αυτό που οδήγησε τη μεγάλη πλειοψηφία των Εβραίων, σε όλες τις εβραϊκές κοινότητες του κόσμου, να τηρούν ευλαβικά τους κανόνες αυτούς επί τουλάχιστον 15 αιώνες, μέχρι περίπου 3 γενεές πριν τις μέρες μας; Αυτό το τελευταίο φαντάζει εντυπωσιακό, αν σκεφθεί κανείς ότι οι Ισραηλίτες, στη Βίβλο, επανειλημμένα χαρακτηρίζονται ως λαός «σκληροτράχηλος» (κεσσέ όρεφ, στα εβραϊκά), απρόθυμοι να δεχθούν εντολές και έτοιμοι συχνά να παραβούν τις θεϊκές εντολές της Τορά.

Για να απαντήσουμε αυτό το ερώτημα, πρέπει να πάμε πίσω στον 1^ο αιώνα μ.Χ. Μέχρι τότε, ο εβραϊκός λαός είχε σχεδόν συνεχή παρουσία στη Γη του Ισραήλ επί περίπου 12 αιώνες, με μία μόνο παρένθεση λίγων δεκαετιών εξορίας στη Βαβυλώνα τον 6^ο αιώνα π.Χ. Σε όλο αυτό το διάστημα, οι Εβραίοι ζούσαν σε αυτό που θα αποκαλούσαμε σήμερα μια «θεοκρατική κοινωνία», όπου κυριαρχούσε ο θεϊκός Νόμος της Τορά και όπου τη θρησκευτική συνέχεια την εξασφάλιζε η λειτουργία του Ναού στην Ιερουσαλήμ, με την τέλεση των καθιερωμένων θυσιών και άλλων τελετουργιών, από μια τάξη ιερέων. Η λειτουργία του Ναού παρείχε μια αίσθηση εθνικοθρησκευτικής ταυτότητας στους Εβραίους.

Το 70 μ.Χ. επέρχεται ρήξη αυτής της θρησκευτικής συνέχειας, με την καταστροφή του Δεύτερου Ναού και την εκδίωξη των Εβραίων από το κέντρο της λατρείας, την Ιερουσαλήμ. Ορισμένοι ραββίνοι αντιλαμβάνονται τότε ότι οι πολιτικές λύσεις της εξέγερσης ενάντια στη Ρώμη και της δημιουργίας ανεξάρτητου εβραϊκού κράτους έχουν αποτύχει, και ότι η καταστροφή του Ναού, η εξορία και η Διασπορά είναι αυτή τη φορά μακροχρόνια ή και οριστική. Συνειδητοποιούν ότι, αν επιθυμούν να διατηρηθεί η εβραϊκή θρησκεία και ο εβραϊκός πολιτισμός στα αβέβαια χρόνια που έβλεπαν να έρχονται, χρειαζόταν κάποιο άλλο στοιχείο που θα διασφαλίσει μια ισχυρή εβραϊκή ταυτότητα.

Η λύση που δόθηκε ήταν να προαχθεί η μελέτη και η πιστή εφαρμογή του Νόμου. Αυτό είχε ήδη συμβεί σε πολλές εβραϊκές κοινότητες που, τον 1^ο αιώνα, βρίσκονταν ήδη μακριά από το κέντρο της λατρείας, τόσο στην Ανατολή, στη Βαβυλώνα, όσο και σε σημαντικές πόλεις του ελληνορωμαϊκού κόσμου, όπως η Αλεξάνδρεια, η Αντιόχεια και η Ρώμη. Στις κοινότητες αυτές, που είχαν σε μεγάλο βαθμό εξελληνιστεί, το κυρίαρχο στοιχείο εβραϊκής ταυτότητας το έδινε η ευλαβική προσήλωσή τους στον Νόμο της Τορά. Η ανάγκη για τήρηση του Νόμου ήταν άλλωστε αυτή που ώθησε τους Εβραίους της Αλεξάνδρειας, που είχαν ξεχάσει την εβραϊκή γλώσσα, να μεταφράσουν την Βίβλο στα ελληνικά, δημιουργώντας έτσι τη Μετάφραση των Εβδομήκοντα.

Έτσι, η μελέτη και η τήρηση του Νόμου υποκατέστησε τη λειτουργία του Ναού. Οι ραββίνοι όμως δεν περιορίστηκαν στον Νόμο της Τορά. Κατέγραψαν με λεπτομέρεια τον Προφορικό Νόμο, ο οποίος είχε δημιουργηθεί σταδιακά, αρχικά με τη μορφή επεξηγήσεων της Τορά και στη συνέχεια για να δώσει λύσεις στις νέες συνθήκες και καταστάσεις που αντιμετώπιζαν οι Εβραίοι. Γεννήθηκε έτσι η Αλαχά, σκοπός της οποίας ήταν να αποτελεί έναν πλήρη πρακτικό οδηγό ζωής, ώστε ο Εβραίος να ξέρει πώς να πορεύεται και πώς να ζει, σε μεγάλο βαθμό ανεξάρτητα από το μη εβραϊκό περιβάλλον μέσα στο οποίο ζει και κινείται. Η προσέγγιση αυτή ήταν συνεπής με τη γενικότερη φιλοσοφία της εβραϊκής παράδοσης, που δίνει έμφαση στις πράξεις των ανθρώπων. Ανεξάρτητα του τι πιστεύου-

με, οι πράξεις μας είναι αυτές που έχουν σημασία. Αυτές είναι που βλέπουν οι συνάνθρωποί μας, από αυτές μας κρίνουν και μας χαρακτηρίζουν, αυτές είναι που, σε τελική ανάλυση, μπορούν να βελτιώσουν τον κόσμο ή να τον καταστρέψουν. Το παρόν βιβλίο πραγματεύεται πολύ εύστοχα το θέμα αυτό, δηλαδή τη σημασία της πράξης, στο πρώτο κεφάλαιο, που ακολουθεί την Εισαγωγή.

Η Αλαχά ασχολείται γενικά με πράγματα απλά, καθημερινά, που μοιάζουν τετριμμένα, και αφορούν στις καθημερινές πράξεις του Εβραίου πιστού, όπως, για παράδειγμα, τι πρέπει να τρώει κάποιος, και πότε και πώς πρέπει να πλένει τα χέρια του. Η Αλαχά δεν ασχολείται με την πολιτική και τον πόλεμο. Η επιλογή αυτή συνάδει απόλυτα με την κατάσταση του εβραϊκού πληθυσμού, που βρίσκεται διασκορπισμένος και χωρίς πολιτική δύναμη. Οι συντάκτες της Αλαχά αναγνωρίζουν ότι η πολιτική και οι πόλεμοι δεν έχουν σημασία, όχι γιατί δεν επηρεάζουν τον λαό τους – τον επηρεάζουν και πολύ μάλιστα – αλλά γιατί δεν ελέγχονται από αυτόν. Το τι τρώμε και το πώς ζούμε είναι αυτά που τελικά έχουν σημασία, καθώς αυτά είναι τα στοιχεία που ο Εβραίος μπορεί να ελέγξει και να λαμβάνει αποφάσεις. Έχουμε λοιπόν εδώ μια ρεαλιστική θεολογία που προσαρμόζεται απόλυτα στις ανάγκες της πραγματικότητας.

Ένα ενδιαφέρον χαρακτηριστικό της Αλαχά είναι ότι περιλαμβάνει εξαιρετικά πολύπλοκες διατάξεις σχετικές με την «καθαρότητα», που ορίζουν π.χ. ότι ο πιστός πρέπει να πλένει τα χέρια του πριν το φαγητό αλλά και μετά από αυτό, με συγκεκριμένο, διαφορετικό τρόπο, και ανάλογα με τα γεύματα τα οποία πρόκειται να φάει, τι έχει αγγίξει προηγουμένως και αν αυτό είναι «καθαρό» ή «ακάθαρτο», κ.λπ. Ορισμένοι από τους κανόνες αυτούς περιλαμβάνονται στο παρόν βιβλίο. Δεν πρόκειται εδώ για κανόνες υγιεινής αλλά για «τελετουργική καθαρότητα». Οι κανόνες αυτοί παλιότερα δεν αφορούσαν τους απλούς Ισραηλίτες, αλλά τηρούνταν αποκλειστικά από τους ιερείς, όταν έτρωγαν από το καθαγιασμένο κρέας των θυσιών ή έτρωγαν μέσα στον Ναό. Τώρα, οι ραββίνοι επέμεναν ότι οι διατάξεις αυτές έπρεπε να εφαρμόζονται από κάθε Εβραίο στο σπίτι του, στα καθημερινά του γεύματα. Το νόημα της ακραίας αυτής απαίτησης είναι ότι,

στο εξής, ο κάθε Ισραηλίτης οφείλει να συμπεριφέρεται ως ιερέας, τηρώντας κανόνες που παλιότερα αφορούσαν μόνον ιερείς και κατ' επέκτασιν, οφείλει να ακολουθεί και τα υψηλά πρότυπα ηθικής συμπεριφοράς που αρμόζουν στους ιερείς. Οι ραββίνοι εκπληρώνουν έτσι στην κυριολεξία τη βιβλική εντολή «*Βεατέμ τιγιού λι μαμλέχετ κοανίμ βεγκόι καντόσς*» («*Θα είστε για Μένα βασίλειο ιερέων και έθνος άγιο*») [Εξοδος 19:6]. Με τον τρόπο αυτό, οι Ισραηλίτες απελευθερώνονται από τις συνέπειες του πιο τραγικού συμβάντος της ιστορίας τους, της καταστροφής του Ναού, και ο εβραϊσμός συνολικά απελευθερώνεται από την «ιστορία», από τα δεσμά του χώρου και του χρόνου, και γίνεται παγκόσμιος και διαχρονικός. Τώρα που κάθε Εβραίος ζει ως ιερέας, τώρα που κουβαλάει τον Ναό μέσα του, που αισθάνεται ότι βρίσκεται διαρκώς κοντά στον Θεό και τον υπηρετεί, που αισθάνεται ότι οι μικρές, καθημερινές του πράξεις έχουν κάποια σημασία και ότι η ίδια η τήρηση των εντολών μπορεί να είναι άγια, μπορεί να ατενίσει το μέλλον του με αισιοδοξία, ακόμα και κάτω από αντίξοες συνθήκες, και ο εβραϊσμός δεν έχει ανάγκη πλέον από την ύπαρξη του Ναού για να διατηρηθεί. Το ακόλουθο απόσπασμα από το Σσουλχάν Αρούχ, από την ενότητα σχετικά με το πρωινό ζύπνημα, είναι ενδεικτικό αυτής της αισιόδοξης προσέγγισης.

Σσουλχάν Αρούχ, σελ. 44, παρ. 1-3, πρωινό ζύπνημα:

1. Ένα από τα μεγαλύτερα δώρα του Θεού προς τον άνθρωπο είναι ότι για όσο ο άνθρωπος κοιμάται τη νύχτα θεωρείται ότι ο Θεός του παίρνει την ψυχή και μοιάζει σα να έχει πεθάνει, όταν όμως ξυπνά, του την επιστρέφει αγνή και καθαρή. Γι' αυτό πρέπει να ευχαριστούμε τον Δημιουργό για τη μεγάλη του αυτή καλοσύνη.
2. Πριν ακόμα σηκωθεί ο πιστός από το κρεβάτι του και πριν πλύνει τα χέρια του, λέει τη μικρή προσευχή: «*Μοντέ ανί Λεφανεχά Μέλεχ Χάι Βεκαγιάμ, σσεεχεζάρτα μπι νισσματί μπεχεμλά ραμπά Εμουνατέχα*». «*Σε ευχαριστώ Θεέ ζωντανέ και Αιώνιε που με τη μεγάλη καλοσύνη Σου, μου επέστρεψες την ψυχή μου. Μεγάλη είναι η συνέπειά Σου*».
3. Σηκώνεται από το κρεβάτι με βιάση, σαν λιοντά-

ρι, και κωφεύει στις κακές σκέψεις που του υπαγορεύονται από το κακό ένστικτο «Γέτσερ αρά» και τον παροτρύνουν να κοιμηθεί ακόμα λίγο. Αν σκόπευε να κάνει καμιά σημαντική εργασία θα βιαζόταν! Πόσο μάλλον πρέπει να είναι γεμάτος ενέργεια για να υπηρετήσει τον Θεό!

Ένα ιδιαίτερα σημαντικό στοιχείο της Αλαχά και του εβραϊκού πολιτισμού είναι ότι προάγει όχι μόνο την τήρηση του Νόμου, αλλά και τη γνώση και τη μελέτη του Νόμου. Υπάρχει μία ενότητα του Σσουλχάν Αρούχ που υπογραμμίζει αυτήν την υποχρέωση, σε βαθμό που μοιάζει υπερβολικός, όπως φαίνεται από τα παρακάτω αποσπάσματα.

Σσουλχάν Αρούχ, σελ. 347 παρ. 1, 2, 8 & 10

Το καθήκον μελέτης του Νόμου:

1. Κάθε τέκνο του Ισραήλ είναι υποχρεωμένο να μελετά τον Νόμο: Είτε πλούσιος είτε φτωχός, είτε υγιής είτε ασθενής, είτε νέος είτε γέρος. Ακόμα και ο φτωχός που ζητά Τσεντακά είναι υποχρεωμένος να βρει χρόνο για να μελετήσει τον Νόμο μέρα ή νύχτα, όπως αναφέρεται στον Ιερό μας Νόμο: «Και θα μελετήσεις τον Νόμο ημέρα και νύχτα».
2. Δεν υπάρχει άλλη μισθιά μέσα στις εντολές του σεβαστού μας Νόμου, σαν τη μελέτη του Νόμου, γιατί η μελέτη του Νόμου κάνει τον άνθρωπο να προχωρεί σε καλές πράξεις.
8. Ακόμα και αν ο άνθρωπος είναι δίκαιος και σωστός σε όλη τη συμπεριφορά του, αν δεν ασχολείται με τον Νόμο δεν έχει καμιά αξία.
10. Όταν ένας άνθρωπος εγκαταλείπει αυτόν τον κόσμο, η πρώτη ερώτηση που του κάνουν στο Ουράνιο Δικαστήριο είναι: Όρισες στη ζωή σου ώρα για τη μελέτη του Νόμου;

Σημαντικότερη ακόμα από όλες αυτές τις εντολές ήταν η κοινωνική αναγνώριση την οποία απολάμβαναν όσοι ήταν μελετητές και βαθείς γνώστες του Νόμου, για τους οποίους η εβραϊκή κοινωνία επί πολλούς αιώνες έτρεφε την υψηλότερη εκτίμηση (περισσότερο από ότι για πλούτο, εξυπνάδα, ομορφιά, επαγγελματική επιτυχία, ή οτιδήποτε άλλο). Η μελέτη του Νόμου, που ήταν ουσιαστικά η μελέτη του Ταλμούδ, γινόταν και εξακολουθεί

να γίνεται με διαλεκτικές μεθόδους που οι Εβραίοι είχαν διδαχθεί από τους Έλληνες, και εξασφάλιζε στον μέσο Εβραίο ετοιμότητα πνεύματος και ένα μορφωτικό επίπεδο σημαντικά υψηλότερο από το μέσο όρο της εκάστοτε κοινωνίας, δημιουργώντας έτσι καλύτερες προϋποθέσεις προσωπικής επιτυχίας για τον κάθε Εβραίο και επιβίωσης των Εβραίων ως θρησκευτικής και πολιτιστικής ομάδας, μέσα σε ξένες κοινωνίες.

Έτσι λοιπόν, η Αλαχά, όπως καταγράφηκε στο Ταλμούδ και πολύ αργότερα αποδελτιώθηκε στο Σσουλχάν Αρούχ, τον 16^ο αιώνα, αποτέλεσε τη βασική ταυτότητα των Εβραίων επί περίπου 15 αιώνες και ήταν αυτή κυρίως που εξασφάλισε στους διασκορπισμένους Εβραίους σε όλο τον κόσμο πολιτιστική ενότητα και μια αξιοσημείωτη σταθερότητα, σε μια εποχή που όλα γύρω τους άλλαζαν διαρκώς, δημιουργώντας έτσι τις συνθήκες για την πολιτιστική επιβίωση του εβραϊσμού, συχνά σε περιβάλλοντα εχθρικά, όπως στη μεσαιωνική και τη μετα-μεσαιωνική Ευρώπη.

Σήμερα λοιπόν, έχουμε τη χαρά να κρατάμε στα χέρια μας, για πρώτη φορά, την ελληνική έκδοση του Σσουλχάν Αρούχ. Πρόκειται για έργο ζωής του Ραββίνου Ισαάκ Μιζάν, που απαίτησε πολυετή δουλειά και μελέτη για να ολοκληρωθεί και του είμαστε ευγνώμονες για αυτή την πολύτιμη προσφορά του. Τι μπορούμε όμως να διδαχθούμε από αυτό το βιβλίο σήμερα εμείς, οι σύγχρονοι Εβραίοι, που δεν τηρούμε και δεν έχουμε καμία πρόθεση να τηρήσουμε το 90% των νόμων που υπάρχουν εδώ, αλλά και οι μη εβραίοι φίλοι μας, που ενδιαφέρονται για τα θέματα αυτά;

Πρώτον, πρέπει να αναγνωρίσουμε την ιστορική σημασία του Νόμου, της Αλαχά, ως του κύριου στοιχείου ταυτότητας για τους Εβραίους επί σειρά αιώνων. Όσο και αν μας είναι δύσκολο, πρέπει να δεχθούμε ότι, μέχρι 2-3 γενιές πριν από εμάς, η πλειοψηφία των Εβραίων όχι μόνο τηρούσε αυτόν τον Νόμο αλλά αυτοπροσδιοριζόταν με βάση αυτόν.

Δεύτερον, να συνειδητοποιήσουμε ότι υπάρχει και στις μέρες μας μια σημαντική μειονότητα των Εβραίων που εξακολουθούν να ζουν με βάση την Αλαχά και, η εξοικείωσή μας με αυτήν, θα μας βο-

ηθήσει να τους καταλάβουμε καλύτερα και να μπορούμε να συνεννοούμαστε μαζί τους.

Τρίτον, το βιβλίο αυτό υπογραμμίζει τη βασική φιλοσοφία του εβραϊσμού και τη στάση ζωής που αυτός προωθεί. Η έμφαση στην παιδεία παραμένει μια βασική εβραϊκή προτεραιότητα, που στη σύγχρονη εποχή δεν εξαντλείται στη μελέτη και γνώση του Νόμου, αλλά επεκτείνεται και στη γνώση του κόσμου γύρω μας, προάγοντας έτσι την επιστήμη. Ακόμα μεγαλύτερη σημασία έχει η έμφαση στην πράξη, που δίνει η Αλαχά. Καθώς οι πράξεις μας είναι αυτές που έχουν σημασία, ας φροντίσουμε αυτές να είναι στην κατεύθυνση του να κάνουν τον κόσμο καλύτερο. Και, για τον σκοπό αυτό, υπάρχουν αρκετά κεφάλαια του βιβλίου αυτού, που μπορούμε να συμβουλευτούμε, που μας εξηγούν με πολύ πρακτικό τρόπο ποια πρέπει να είναι η συμπεριφορά μας απέναντι στον συνάνθρωπό μας και την κοινωνία μας, συμβουλές παγκόσμιες και διαχρονικές, που αν όλοι μας ακολουθούμε, αναμφίβολα θα κάνουν την κοινωνία μας καλύτερη. Σας προσκαλώ να τα ανακαλύψετε μόνοι σας, μελετώντας αυτό το βιβλίο. Εγώ θα κλείσω την ομιλία μου διαβάζοντας ένα σχετικό απόσπασμα.

Σσουλχάν Αρούχ, σελ. 310, παρ. 11 & 12

**Να αγαπάς τον πλησίον σου
όπως τον εαυτό σου:**

11. *Η μοναξιά είναι για τους νεκρούς. Ο ζωντανός έχει ανάγκη από συντροφιά, αλλά πρέπει να ψάχνει ειλικρινείς, πιστούς και τίμιους φίλους.*
12. *Γιε του ανθρώπου: όταν ο σύντροφός σου προοδεύει, ο Θεός είναι εκείνος που του έδωσε την επιτυχία, μην τυχόν τον μισήσεις αλλά να τον αγαπάς. Δημιουργήθηκες και για να υποφέρεις και να δουλεύεις και το καθήκον σου είναι να στηρίζεις, να ενισχύεις, να παρηγορείς, να συντηρείς και να προσπαθείς να δίνεις στον πλησίον σου ό,τι του λείπει. Έτσι λέει ο Δημιουργός του κόσμου: «Εγώ αγαπώ όλον τον κόσμο και είμαι ο πατέρας όλων των πλασμάτων που έχεις γύρω σου. Αν με αγαπάς, αγάπα επίσης και τα τέκνα Μου. Να χαιρέσαι με την επιτυχία τους, να προσπαθείς να κάνεις καλοσύνες και να συμμετέχεις στον πόνο τους. Ό,τι κάνεις για σένα, να το κάνεις και για τον σύντρόφό σου».*

Ο Ραββίνος που γνωρίσαμε...

Του ΒΙΚΤΩΡΟΣ ΙΣ. ΕΛΙΕΖΕΡ

Ευλογεί, διδάσκει, δικάζει, ψέλνει, προσεύχεται, συμπαρίσταται, συμπονά, τρέχει, νευριάζει, κοκκινίζει, συγκρούεται, στενοχωριέται, χαιρέται, γελάει, αλλά δύσκολα, πολύ δύσκολα κουράζεται... Το καθήκον, το

συναίσθημα, η ψυχική και σωματική αντοχή, χαρακτηρίζουν όλα την προσωπική ζωή του κάθε ανθρώπου και επιλέγει ο ίδιος τον τρόπο που τα εξωτερικεύει στην οικογένειά του και στον ευρύτερο περίγυρο. Ο Ραββίνος Μιζάν όμως, είναι πρώτα απ' όλα ο Ζακίνος. Με τα προτερήματα και τα ελαττώματα κάθε ανθρώπου, που δεν κρύβεται πίσω από τίτλους και που έκανε πράξη την μεγάλη ρήση του Δαβίδ Μπεν Γκουριόν: Μιμααμάντ Λαάμ, δηλαδή «από τον τίτλο, στον λαό», στον κόσμο.

Είδα τον Ζακίνο να πηγαίνει στις 6 το πρωί για σφαγή, το μεσημέρι δύο κηδείες, το απόγευμα μνημόσυνα. Είδα τον Ζακίνο, να επισκέπτεται νεογέννητα πριν την περιτομή και να δαμάζει την αγωνία της μητέρας εμπνέοντας εμπιστοσύνη και μετά την περιτομή να είναι εκεί, επάνω από το μωρό, με στοργή για να μην πονέσει. Είδα τον Ζακίνο να επισκέπτεται ασθενή το Σάββατο, μετά τη λειτουργία του Σαμπάτ, με τα πόδια από το Θησείο στο Σωτηρία. Είδα τον Ζακίνο να μάχεται για το δίκιο ενός εργαζομένου για να μην απολυθεί. Είδα τον Ζακίνο να συγκρούεται προκειμένου να αποδείξει ότι η αιμοδοσία την ημέρα του Σαββάτου επιτρέπεται γιατί τη θεωρεί πράξη «Τικούν Ολάμ», δηλαδή «Διόρθωση του κόσμου». Είδα τον Ζακίνο να παραχωρεί τροφή και στέγη σε ντόπιους και ξένους επισκέπτες, στο ίδιο του το σπίτι. Είδα τον Ζακίνο να αδικείται, αλλά να υπομένει, πιστεύοντας πάντα ότι το Δίκαιο θα νικήσει και θα δικαιωθεί. Είδα τον Ζακίνο να στενοχωριέται και να προσεύχεται για την υγεία των δικών του ανθρώπων, του στενού οικογενειακού του περιβάλλοντος, αλλά να στέκεται όρθιος στο καθήκον του Ραββίνου.

Είδα τον Ζακίνο μόνο, να δέχεται ανήκουστες προσβολές για την αρτιότητά του, αλλά απέναντι στα λόγια να παράγει έργο. Είδα τον Ζακίνο να λάμπει από χαρά όταν ολοκλήρωσε το βιβλίο της Ιστορίας Αγκαντά του Πέσαχ και το προσευχολόγιο της Νείλά του Κιπούρ, της κορυφαίας προσευχής που κλείνει τη διαδικασία συγχώρεσης από τον Θεό...

Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει στο εισαγωγικό του σημείωμα ο δημιουργός της ελληνικής έκδοσης Ραββίνος κ. Ισαάκ Μιζάν, στα 50 χρόνια εργασί-

ας του ως Ραββίνος «έχοντας συνειδητοποιήσει την έλλειψη βαθύτερης γνώσης όσον αφορά τους κανόνες και τις πρακτικές γύρω από την καθημερινή ζωή ενός Εβραίου θέλησα να αφήσω σαν θρησκευτική παρακαταθήκη στον Εβραϊσμό της Ελλάδας ένα βιβλίο στα ελληνικά με όλους τους κανόνες της εβραϊκής ζωής. Επέλεξα το Σουλχάν Αρούχ, τον κώδικα του εβραϊκού νόμου (Αλαχά), τον πιο διαδεδομένο παγκοσμίως ερμηνευτικό οδηγό των νόμων της εβραϊκής θρησκείας».

Αφύπνιση συνειδήσεων και θετική επίδραση στο περιβάλλον μας

Του Σοφολογιωτάτου Ραββίνου ΙΣΑΑΚ Λ. ΜΙΖΑΝ

Αγαπητοί μου Αδελφοί,

Σας αποκαλώ έτσι, γιατί έτσι με έμαθε να σας αποκαλώ αυτό το βιβλίο, το οποίο φθάνει σήμερα στα χέρια σας.

Θέλω να σας εκφράσω τη μεγάλη συγκίνηση που με διακατέχει, μια και ο Θεός με βοήθησε και με αξίωσε να ολοκληρώσω και να παραδώσω στη διάθεσή σας αυτό το βιβλίο, το Σουλχάν Αρούχ, για το οποίο μόχθησα επί πολλά χρόνια.

Ασφαλώς γνωρίζετε ότι δεν είναι το πρώτο μου βιβλίο, αλλά μετά από όσα ακούσατε από τους έγκριτους ομιλητές που προηγήθηκαν, επιτρέψτε μου να το θεωρώ το σημαντικότερο.

Και εξηγώ γιατί: Καταρχάς γιατί συμπυκνώνει τις απαραίτητες γνώσεις για την σωστή πορεία στην καθημερινή ζωή του Εβραίου, που προέρχονται όχι μόνον από την Τορά, αλλά και από τις άλλες ουσιαστικές ερμηνευτικές διδασκαλίες των Σοφών μας.

Εν συνεχεία, γιατί δίνει τη δυνατότητα στους αδελφούς μας των άλλων δογμάτων να γνωρίσουν «εκ των έσω» σημαντικά θέματα της Εβραϊκής διδασκαλίας και παράδοσης, αλλά και να αντιληφθούν ότι οι αντιεβραϊκές προκαταλήψεις που σκορπούν το μίσος δεν στηρίζονται παρά μόνον σε ψεύδη και συκοφαντίες, όπως ανέφερε σε σχετικό άρθρο του στην εφημερίδα «Καθημερινή» και ο φίλτατος αείμνηστος Μιχάλης Κατσίγερας, ο οποίος έφυγε από κοντά μας πρόσφατα.

Και ακόμη, ο κάθε ένας από εμάς μπορεί να

αντλήσει απαντήσεις σε ερωτήματα πρακτικά για τη ζωή του, που θα τον καθοδηγήσουν στον δρόμο της Αρετής. Να βοηθηθεί ώστε να εμπλουτίσει τον εσωτερικό του κόσμο με διδάγματα υπέρτατης αξίας, για την αγάπη, την αλληλεγγύη, τη δικαιοσύνη, την αρμονική συμβίωση.

Με πιο απλά λόγια, το κίνητρο το οποίο με οδήγησε σε αυτή μου τη προσπάθεια ήταν να βοηθήσω τον κάθε άνθρωπο να κατανοήσει τη

σημασία της τήρησης των Ιερών Εβραϊκών Νόμων, τη σημασία των «Μιτσβότ», δηλ. των εντολών και των καθηκόντων του στη ζωή, σύμφωνα με τη Σεφαραδίτικη παράδοση της Ελληνικής μας Κοινότητας. Με αυτόν τον τρόπο, έχοντας υπό τον έλεγχό μας τον εσωτερικό μας κόσμο, μπορούμε και επιδρούμε θετικά και στο περιβάλλον μας. Ο άνθρωπος εγείρεται από τις ίδιες του τις πράξεις και το πνεύμα και η καρδιά ακολουθούν.

Από την πρώτη ημέρα που άρχισα να ασκώ τα καθήκοντά μου, αρχικά στην κοινότητα της Λάρισας και στη συνέχεια στην Αθήνα, αντιλήφθηκα την ανάγκη της ύπαρξης θρησκευτικών βιβλίων στην Ελληνική γλώσσα, για να μπορεί ο κάθε πιστός να κατανοεί και να συμμετέχει στις λειτουργίες. Αυτό όμως δεν μου ήταν αρκετό. Αισθάνθηκα την ανάγκη να προχωρήσω περισσότερο. Είναι σίγουρο ότι οι θρησκευτικοί κανόνες της λατρείας είναι σημαντικοί, αλλά θεωρώ ότι μια ανάγνωσή τους δεν φτάνει για να κατανοηθεί η σημασία τους. Είναι

αναγκαίο να υπάρχει εξήγηση και εμβάθυνση στο νόημα του ακρογωνιαίου λίθου του Εβραϊσμού, την φράση «Αγάπα τον πλησίον σου σαν τον εαυτό σου» ή όπως συμπληρώνεται από τους Σοφούς «Ο σύ μισείς ετέρω μη ποιήσης». Ανατρέχοντας λοιπόν στις σελίδες του βιβλίου, μπορεί κάποιος να βρει τις απαιτήσεις για την εκπλήρωση αυτής της εντολής.

Μεταφέρω ένα μικρό χαρακτηριστικό απόσπασμα από τη σελίδα 309:

«1. Έχεις την ιερή υποχρέωση να αγαπάς όλους τους ανθρώπους χωρίς διάκριση φυλής ή θρησκείας».

«9. Επειδή ο κάθε άνθρωπος γεννήθηκε κατ' εικόνα και ομοίωση του Θεού, δεν πρέπει να υπάρχει διαφορά μεταξύ ενός ωραίου και ενός άσχημου, μεταξύ ενός έξυπνου και ενός χαζού». «Είναι μεγάλη αμαρτία να προσβάλλεις έναν άνθρωπο και να τον ντροπιάζεις».

Αποτελεί σημαντική Μισβά της Τορά να δανείζει κάποιος χρήματα χωρίς τόκο σε έναν άνθρωπο που έχει ανάγκη. Αποτελεί τμήμα της Γκεμιλούτ Χεσεντ, δηλαδή, πράξη καλοσύνης προς τον πλησίον.

Στο Σσουλχάν Αρούχ «Χόσσεν Μισπάτ» υπάρχουν όλοι οι νόμοι του Αστικού Δικαίου για κάθε περίπτωση που θα μπορούσε να προκύψει στη σημερινή κοινωνία. Οι Σοφοί μας λένε ότι πρέπει να σεβόμαστε τους νόμους της χώρας που ζούμε «Ντινά Ντεμαλκουτά Ντινά», ο Νόμος της χώρας είναι και δικός σου νόμος.

Επιτρέψτε όμως σαν κατακλείδα αυτής της όμορφης αλλά και τόσο σημαντικής εκδήλωσης, να ανατρέξω στο περιεχόμενο του βιβλίου, μεταφέροντας άλλο ένα μήνυμα που συνδέεται άμεσα με τα όσα ανέφερα προηγουμένως.

Αναφέρομαι στη σελίδα 67 του βιβλίου: Τα θαυμαστά στοιχεία της δημιουργίας μας παρουσιάζονται συνήθως με δύο υποστάσεις. Αυτό έχει σαν συνέπεια να μην μπορεί το ανθρώπινο μυαλό να βρει τις αιτίες και τις εξηγήσεις για τούτο. Παράδειγμα, το φως παρουσιάζεται ως υλική ορατή υπόσταση, αλλά και ως κυματική οντότητα ενεργειακού φορτίου. Ωστόσο, και τα δυο έχουν θεϊκή προέλευση. Στον πνευματικό κόσμο του μυστικισμού, οι γνώστες ερμηνεύουν τον ένα μοναδικό θείο λόγο με δύο υποστάσεις. Οπως διαβάζουμε στον ψαλμό του Δαυίδ (62:12) *Αχάτ ντιμπέρ ελοήμ σσεταγίμ ζου σσαματικι οζ λελοήμ*. Απαξ ελάλησε ο Κύριος, δις ήκουσα διότι η δύναμις είναι του Θεού.

Όσο περνάει ο καιρός, η επιστήμη μέσα από τη διαρκή και αέναη έρευνα ενισχύει την πίστη για την ενοποίηση της ύλης και της ενέργειας σε ένα σύνολο, σε ένα σύμπαν, όπου οι γνώσεις γι' αυτό εξελίσσονται κάθε στιγμή με την ανακάλυψη νέων στοιχείων, γεγονός που σηματοδοτεί την ενσωματωμένη θεϊκή παρουσία.

Η θεώρηση δε αυτή υποδεικνύεται και από την Ιουδαϊκή αριθμολογία (γκεματριά), δηλαδή την αριθμητική αξία των γραμμάτων, καθώς οι δύο λέξεις ΕΛΟΗΜ – ΘΕΟΣ και ΑΤΕΒΑ – ΦΥΣΗ έχουν την ίδια αριθμητική αξία: 86. Τούτο ερμηνεύεται με το ότι η φύση, τα δημιουργήματα, δηλαδή και εμείς οι ίδιοι, είμαστε η παρουσία της θεότητας, ένα μέρος Αυτής. Ας μην ξεχνάμε και τη φράση της Γένεσης «ο Θεός έπλασε τον άνθρωπο κατ' εικόνα και ομοίωσιν του».

Ελπίζω το έργο μου αυτό να βοηθήσει στην αφύπνιση συνειδήσεων, ώστε να δούμε τα πράγματα από διαφορετική σκοπιά. Και ο καθένας από εμάς ν' ανέβει ένα ή και περισσότερα σκαλοπάτια για την καλύτερευση της ζωής του και συγχρόνως του κόσμου ολόκληρου.

Ολοκληρώνοντας θα ήθελα να ευχαριστήσω: το Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων για την τιμή που μου έκανε να θέσει υπό την αιγίδα του το βιβλίο. Τους ομιλητές της σημερινής εκδήλωσης: τον Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Μεσσηνίας Χρυσόστομο, τον Δαβίδ Μωυσή, Διδάκτωρα Χημικό Μηχανικό, τον Γενικό Γραμματέα Θρησκευμάτων Γιώργο Καλαντζή, τον πρόεδρο του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος Δαβίδ Σαλτιέλ, τον πρόεδρο του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος Σαμουήλ Μάτσα. Επίσης, το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος για την βοήθειά του στην οργάνωση της εκδήλωσης. Τον συντονιστή της εκδήλωσης και Β' αντιπρόεδρο του ΚΙΣΕ Βίκτωρ Ισαάκ Ελιέζερ. Την χορηγό Κάτια Ρέστη-Ματαράσσο. Τη Ρίτα Γκαμπάι για τις μεταφράσεις της από τα Λαντίνο & τα Γαλλικά. Τους Λέων Γαβριηλίδη, Δαβίδ Μωυσή, Σάκη Νεγρίν, Σολομών Φαρμακίδη, Έστερ Αμγκαρ για τη συμμετοχή τους στην επιμέλεια του βιβλίου και ένα μεγάλο ευχαριστώ στον Ισαάκ Ησαία για την έκδοση και παραγωγή του βιβλίου.

Τέλος, όλους εσάς που με τιμήσατε σήμερα με την παρουσία σας σε αυτήν την εκδήλωση.

“ΝΟ ΟΣ ΟΛΥΔΑΡΕΜΟΣ ΙΑΜΑΣ”*

Ιστορία των Εβραίων της Αλεξανδρούπολης

(Α΄ ΜΕΡΟΣ)

Του ΘΡΑΣΥΒΟΥΛΟΥ ΟΡ. ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΗ

Όταν ο γράφων άρχισε να συγκεντρώνει στοιχεία για την ιστορία των Εβραίων της Αλεξανδρούπολης, δεν είχε συνειδητοποιήσει μια παράμετρο πολύ σημαντική. Ότι η ίδρυση της Αλεξανδρούπολης – ή μάλλον ορθότερα η μετατροπή του άσημου οικισμού του Δεδέαγατς¹ στη σημερινή σημαντική και δυναμική πόλη² - οφείλεται σε μεγάλο βαθμό

στις επενδυτικές δραστηριότητες ενός Εβραίου, του Αυστριακού Βαρώνου Χίρς, ο οποίος χρηματοδότησε τη δημιουργία του σιδηροδρομικού δικτύου που ένωσε τη Θεσσαλονίκη με την Ευρώπη, κομβικός σταθμός του οποίου ήταν η θέση του Δεδέαγατς³.

1 Για τις πριν το 1920 αναφορές χρησιμοποιείται ο όρος «Δεδέαγατς», που αποτελεί εξελληνισμένη μορφή του τουρκικού «Ντεντέαγας» (Dedeağaz), τουρκικής ονομασίας της πόλης, που σε λόγια μετάφραση ερμηνεύεται ως το δέντρο του ερημίτη. Η ονομασία χρησιμοποιήθηκε και από τους Βουλγάρους στη διάρκεια της βουλγαρικής Κατοχής της πόλης ανάμεσα στα 1941-1944.

2 Γιώργος Παναγιώτου, «Δεδέαγατς - Αλεξανδρούπολη», *Ενδοχώρα*, τ. 75-76/2001, Αλεξανδρούπολη, σελ. 32-35.

* «Δε θα σας ξεχάσουμε ποτέ», στα λαντίνο/τζουντέμο.

3 Η επιλογή της θέσης του Δεδέαγατς από Αυστριακούς Εβραίους κεφαλαιούχους φαίνεται πάντως ότι είχε γίνει αντιληπτή από τους κατοίκους της γειτονικής Αίνου, που εκφράζονταν ήδη από τον 19ο αιώνα με παράπονο για την περιθωριοποίηση της πόλης τους. Βλ. Σαρπηδών, «Θρακικά Αναμνήσεις. Το Δεδέαγατς», στο *Θρακική Επετηρίς*, Ετήσιον Δημοσίευμα της Εν Αθήναις Θρακικής Αδελφότητας, Εν Αθήναις 1897, σελ. 311-317, σελ. 314-315, όπου σημειώνει χαρακτηριστικά, εκφράζοντας ένα πρόωρο αντισημιτισμό: «Ας μας καταπολεμώσιν οι Εβραίοι της Αυστρίας δια των μεγάλων κεφαλαίων και υποστηρίξεων. Ημείς αντιτάσσωμεν κατ' αυτών το ελληνικόν εμπορικόν και ναυτικόν πνεύμα των δραστηριοτήτων και θέλωμεν κατισχύσει». Βεβαίως το

Η Γένεση μιας Πολιτείας

Ο φον Χιρς είχε ήδη αναλάβει την κατασκευή της σιδηροδρομικής γραμμής Θεσσαλονίκης Σκοπίων, που τέλειωσε στα 1872. Την ίδια χρονιά, υπεγράφη σύμβαση ανάμεσα στη Σουλτανική κυβέρνηση και τον Χιρς και συστήθηκε ειδική σιδηροδρομική εταιρεία με την επωνυμία *Societe Imperiale des chemins de fer de la Turquie d' Europe*⁴, η οποία είχε ιδρυθεί στις 5-1-1870, και εκτός των άλλων σιδηροδρομικών γραμμών, ανέλαβε και την κατασκευή, λειτουργία και εκμετάλλευση της γραμμής Θεσσαλονίκης-Δεδέαγατς (19-5-1896)⁵. Ενώ, τον Μάιο του 1871 είχε αρχίσει και η κατασκευή της σιδηροδρομικής γραμμής Αδριανούπολης-Δεδέαγατς⁶.

Απαραίτητη προϋπόθεση για το όλο εγχείρημα ήταν η ίδρυση λιμανιού στο Δεδέαγατς, για τη δημιουργία του οποίου έδωσε τηλεγραφική διαταγή ο Χιρς το 1872⁷. Ο Χιρς είχε λάβει το 1869 από την Οθωμανική κυβέρνηση το προνόμιο της κατασκευής της σιδηροδρομικής γραμμής Κωνσταντινούπολης-Θεσσαλονίκης, γνωστής ως *Jonction*, δηλαδή «Ενωτική», με παράλληλη υποχρέωση κατασκευής λιμένος στην Αίνο, κωμόπολη της Ανατολικής Θράκης και επίνειο τότε της Αδριανούπολης. Η μελέτη των τοπικών συνθηκών, οδήγησε στο συμπέρασμα ότι το κόστος δημιουργίας λιμανιού στην Αίνο ήταν υπέρογκο, λόγω των προσχώσεων του Έβρου, με αποτέλεσμα την αλλαγή των σχεδίων, και τη λήψη της συγκατάθεσης της κυβέρνησης για

εμπορικό δαιμόνιο των Ελλήνων της Αίνου τους οδήγησε στη μετεγκατάστασή τους στη νέα πόλη του Δεδέαγατς, αποδεικνύοντας κενό τον αντισημτικό λόγο του αρθρογράφου.

4 Πέτρος Γ. Αλεπάκος, «Η Πόλη των Σιδηροδρόμων στον “ιερό” τόπο του Δεδέαγατς, στο Αλεξάνδρα Μποτονάκη (επιμ.), *Σελίδες από την ιστορία της Αλεξανδρούπολης και της γύρω περιοχής*, Αθήνα 2010, σελ. 157-162. Σημειώνεται ότι ο Χιρς στις 15-1-1870 ίδρυσε και την εταιρεία “Compagnie Generale pour l’ exploitation des Chemins de fer de Turquie d’ Europe”.

5 Σαράντος Ι. Καργάκος, *Αλεξανδρούπολη. Μια νέα πόλη με παλιά ιστορία*, Αθήνα 2000, σελ. 74 επ.

6 Ζαφείρης Αλεξιάδης, «Τα τρένα της Αλεξανδρούπολης», στο Α. Μποτονάκη (επιμ.), *Σελίδες...*, σελ. 177- 183.

7 Παντελής Στεφ. Αθανασιάδης, «Αίνος εναντίον Δεδέαγατς για την κατασκευή του λιμανιού τον ΙΘ΄ αιώνα» στο Α. Μποτονάκη (επιμ.), *Σελίδες...*, σελ. 171-176.

δημιουργία του λιμένα στο Δεδέαγατς.⁸

Όπως επισημαίνεται, το Δεδέαγατς, ως νέα πόλη, είναι καρπός του Οθωμανικού εκσυγχρονισμού, σε συνδυασμό με τις ρυθμίσεις που επιβλήθηκαν «κατά τη συνεργασία με τα ξένα κεφάλαια», δηλαδή εν προκειμένω κυρίως με τις εταιρείες που διοικούσε και εκπροσωπούσε ο Βαρόνος Χιρς⁹. Σωστά λοιπόν γράφτηκε ότι «το Δεδέαγατς μπαίνει στην ιστορία ως σιδηροδρομικός σταθμός και συνεχίζει την πορεία του στο μέλλον ως ο μέγιστος εμπορικός λιμένας της Θράκης»¹⁰.

Ο σιδηρόδρομος έφερε επενδύσεις στην περιοχή, αφενός λόγω των προνομίων που δόθηκαν στους ξένους επενδυτές στην εκμετάλλευση των γραμμών και αφετέρου λόγω της δυνατότητας προώθησης των προϊόντων τους στις αγορές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Όλα τα παραπάνω είχαν συνέπεια τη δημιουργία του πρώτου οικισμού στα 1872.

Η Αλεξανδρούπολη απέκτησε σύγχρονο ρυμοτομικό σχέδιο, χάρη στους Ρώσους, και στη σύντομη κατοχή της πόλης από αυτούς, στη διάρκεια του Ρωσοτουρκικού Πολέμου του 1876-1878. Το σύγχρονο σχέδιο επιβλήθηκε, παρά τις αντιδράσεις των Οθωμανών, που ανέκτησαν την πόλη, χάρη στην επιμονή της εταιρείας του Βαρόνου Χιρς, καθιστώντας το Δεδέαγατς την πρώτη πόλη στην Οθωμανική Αυτοκρατορία με ευρωπαϊκό ρυθμό.¹¹

Η βουλγαρική Κατοχή του Δεδέαγατς, μετά την κατάληψη της πόλης από τον Βουλγαρικό στρατό τον Σεπτέμβριο του 1913, σηματοδότησε για τον μη βουλγαρικό πληθυσμό μαύρες ημέρες, με κύριο στόχο βέβαια το ελληνικό στοιχείο, ενώ απέναντι στο εβραϊκό στοιχείο υπήρξε ανοχή¹². Η ακόλου-

---

8 Αλέκα Καραδήμου – Γερόλυμπου, *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης, Βορειοελλαδικές πόλεις στην περίοδο των Οθωμανικών μεταρρυθμίσεων*, εκδόσεις Τροχαλία, Αθήνα 1997, σελ. 170-171.

9 Α. Καραδήμου – Γερόλυμπου, *ό.π.*, σελ. 170-171.

10 Σ. Καργάκος, *ό.π.*, σελ. 64.

11 Α. Καραδήμου- Γερόλυμπου, *ό.π.* σελ. 173-174.

12 Β. Ριτζαλέος, *Οι εβραϊκές κοινότητες στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη από τα μέσα του 19ου αιώνα μέχρι το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2006, σελ. 239-241, Στ. Κυριακίδης, *Η Δυτική Θράκη και οι Βούλγαροι*, Σύλλογος Προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Εν Αθήναις 1919, σελ. 170.

Κάρτ ποστάλ. Η άλλοτε οικία Μπαλούλ στην Αλεξανδρούπολη (σήμερα κατεδαφισμένη).

θη αναφορά, κινείται ίσως στα μονοπάτια του αντισημιτισμού, αλλά καταγράφεται εδώ, για την ιστορία της περιόδου εκείνης: «Σημαντικό ρόλο στη δίωξη του ελληνικού στοιχείου της πόλης, έπαιξε ένας πρώην Εβραίος – ονόματι Ρόζενταλ – ο οποίος αφού βαφτίστηκε χριστιανός, έγινε Βούλγαρος φανατικός κι έφτασε ψηλά χάρη στο γάμο του με την κόρη του μετέπειτα πρωθυπουργού της Βουλγαρίας Ραδοσλάβωφ»¹³.

Στατιστικά Στοιχεία

Τουρκική στατιστική του 1889 καταγράφει σε όλο το Σαντζάκι του Δεδεάγατς 28.592 Μουσουλμάνους, 2.827 Έλληνες, 12.446 Βούλγαρους, 287 Αρμένιους και 35 Εβραίους, που προφανώς ως αστικός πληθυσμός κατοικούσαν στο σύνολό τους στην πόλη του Δεδεάγατς.¹⁴ Στα 1898, στην πόλη κατοικούσαν 39 οικογένειες με 180 μέλη¹⁵.

13 Σ. Καργάκος, *ό.π.*, σελ. 252-255. Ο Καργάκος, που χαρακτηρίζει το ρόλο του Ρόζενταλ «άθλιο», τοποθετεί τα πράγματα στη σωστή βάση, χρησιμοποιώντας τον όρο «πρώην εβραίος» και στηρίζεται στις εκθέσεις του Αθανάσιου Χαλκιάπουλου, Έλληνα Πρόξενου στο Δεδεάγατς, όπου ο εθνικός αντισημιτισμός ήταν αναμενόμενος με βάση το πνεύμα της εποχής. Βλ. επίσης Στ. Κυριακίδης, *ό.π.*, σελ. 182-183, όπου αναφέρεται μεν η ανθελληνική στάση του Ρόζενταλ, χωρίς όμως αναφορά στην εβραϊκή του καταγωγή.

14 Σ. Καργάκος, *ό.π.*, σελ. 153.

15 Β. Ριτζαλέος, *ό.π.*, σελ. 24, και Alexandra Yerolympos, "New Data Relating to the Spatial Organization of the Jewish Communities in the European Provinces of the

Στη Στατιστική της Γενικής Διοίκησης Θράκης του 1925 εμφανίζονται να κατοικούν 145 Εβραίοι στην επαρχία Αλεξανδρούπολης¹⁶. Την Απογραφή του 1928, που θα μπορούσαμε να τη χαρακτηρίσουμε κομβική για το θέμα που εξετάζουμε, διότι τα στοιχεία της απηχούν μια παγιωμένη πλέον κατάσταση, με την Αλεξανδρούπολη καλά ενσωματωμένη στο ελληνικό κράτος, ενώ βεβαίως βρισκόμαστε χρονικά πολύ πριν τα σύννεφα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, αλλά και η οικονομική κρίση που επηρέασε ασφαλώς τη

δημογραφία, δεν έχει ακόμη ξεσπάσει. Σ' αυτή λοιπόν την απογραφή, όπου καταγράφονται λεπτομερώς στοιχεία για το θρήσκευμα, αλλά και τη μητρική γλώσσα των κατοίκων, στην Αλεξανδρούπολη ζούσαν 176 άτομα εβραϊκού θρησκευματος, επί ενός συνόλου 14.019 κατοίκων, αριθμός δηλαδή που αντιπροσώπευε το 1,25% του πληθυσμού¹⁷.

Στο γλωσσικό πλαίσιο, οι 157 από τους Εβραίους της πόλης, 88 άνδρες και 69 γυναίκες, είχαν ως μητρική την ισπανική, ενώ οι υπόλοιποι 24, δηλ. 13 άνδρες και 11 γυναίκες, είχαν ως μητρική την ελληνική¹⁸. Συγκρίνοντας βεβαίως τους αριθμούς, οι Εβραίοι της Αλεξανδρούπολης ανέρχονταν σε 181 άτομα, διαφορά που μπορεί να αποδοθεί σε εσφαλμένη αναγραφή του γενικού συνόλου.

Ottoman Empire (19th c.)" στο I.K.Hassiotis (ed.), *The Jewish Communities of Southeastern Europe from the Fifteenth century to the end of World War II*, IMXA, Thessaloniki 1997, σελ. 629 και σημ. 15, όπου παραπέμπει σε αλληλογραφία του προέδρου της Κοινότητας David E. Niego με την AIU, Turquie XCIV Dedeagatch 1898-1906, doc. 3-8-1898.

16 Ιάκωβος Μιχαηλίδης, *Σλαβόφωνοι μετανάστες και πρόσφυγες από τη Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη (1912-1930)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1996, σελ. 227, πίνακας 3.

17 Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστικά Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928. IV – Τόπος γεννήσεως - Θρησκεία και Γλώσσα - Υπηκοότης*, Εν Αθήναις 1935, σελ. πγ'.

18 Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστικά Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928*, *ό.π.*, σελ. 354-355.

Δεδομένης της ύπαρξης στο νομό Έβρου της μεγάλης Ισραηλιτικής Κοινότητας Διδυμοτείχου, που λειτουργούσε μεγάλα και λαμπρά σχολεία, είναι δύσκολο να αντλήσουμε πληροφορίες για την εκπαίδευση από τα δημοσιευμένα στοιχεία της Απογραφής του 1928, μιας και δεν δίδονται κατά δήμους. Εύλογο όμως συμπέρασμα, με βάση την παραπάνω σκέψη είναι ότι το μοναδικό εμφανιζόμενο στην *Απογραφή* Ισραηλιτικό σχολείο του νομού Έβρου αφορά στο Διδυμοτείχο¹⁹.

Σχηματισμός της Εβραϊκής Κοινότητας

Στα 1888 εγκαθίσταται στο Δεδέαγατς ένας αριθμός Εβραίων, εμπόρων, τραπεζιτών, μεσιτών και εργατών, που επιχείρησαν άμεσα την ανοικοδόμηση σχολείου, όπως μαρτυρείται από τα αρχεία της Alliance Israelite Universelle.²⁰ Στα 1898 στην πόλη κατοικούν ήδη 39 οικογένειες με 40 αγόρια και 45 κορίτσια σχολικής ηλικίας²¹.

Η Alliance Israelite Universelle συγχρηματοδότησε την κατασκευή του εβραϊκού σχολείου της Αλεξανδρούπολης, καταβάλλοντας το 1/3 της συνολικής δαπάνης. Η κατασκευή του σχολείου ολοκληρώθηκε στα 1900²².

Εντούτοις, το εβραϊκό σχολείο της Αλεξανδρούπολης ήταν κοινοτικό, λειτουργούσε δηλαδή υπό την εποπτεία και με την οικονομική συνδρομή της Κοινότητας και δεν διευθυνόταν - όπως τα σχολεία των γειτονικών πόλεων Κομοτηνής και Διδυμοτείχου - από την Alliance Israelite Universelle, με την οποία η συνεργασία διακόπηκε το 1906²³.

Αξιοσημείωτο είναι πως στις καταγεγραμμένες αναμνήσεις παλιών Αλεξανδρουπολι-

τών, οι Εβραίοι της πόλης αναφέρονται ως παροικία²⁴, όρος που είναι προφανώς λανθασμένος, καθώς οι Αλεξανδρουπολίτες Εβραίοι ήταν μόνιμοι και ισότιμοι κάτοικοι της πόλης, ενώ βεβαίως στην πλειοψηφία τους ήταν Έλληνες πολίτες. Επισημαίνουν όμως ορθά, ότι «η παροικία [...] κυριολεκτικά έσβησε από την Αλεξανδρούπολη και που δεν έχει μείνει κανένα ίχνος της να τη θυμίζει»²⁵ και με αυτό το πρίσμα ο γράφων θεωρεί ότι πρέπει να αναδειχθεί η ιστορική τους πορεία στη θρακική πόλη, πρώτιστα με τη δημιουργία Μνημείου Ολοκαυτώματος στη μνήμη τους.

Η Ισραηλιτική Κοινότητα Αλεξανδρούπολης, Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου, όπως και οι υπόλοιπες εβραϊκές κοινότητες της Ελλάδας, δεν είχε ανθηρά οικονομικά, αφενός διότι ήταν σχετικά ολιγάριθμη και αφετέρου επειδή, όντας νεώτερη Κοινότητα, δεν είχε προλάβει να αποκτήσει προσοδοφόρα ακίνητη περιουσία, ώστε να μπορεί να συντηρείται με αυτάρκεια. Προφανώς γι' αυτό, τον Μάιο του 1930, επί τη ευκαιρία της επίσκεψης του πρωθυπουργού Ελ. Βενιζέλου στη θρακική πόλη, του υποβάλει υπόμνημα, με το οποίο ζητά την κρατική αρωγή για τη συνέχιση της εύρυθμης λειτουργίας της, ώστε να καλύψει «τα έξοδα συντηρήσεως της Συναγωγής και της μισθοδοσίας του Ραββίνου», αλλά και για να περιτείχσει το νεκροταφείο της, «το οποίο παραμένον από μακρόν ετών εκτεθειμένον ευρίσκεται εν αθλία καταστάσει και παρυσιάζει όψιν αξιοθρήνητον.»²⁶

24 Αθανάσιος Κριτού, *Αλεξανδρούπολη. Η εκατοντάχρονη ιστορία της 1878-1978*, Αλεξανδρούπολη 1995, σελ. 335-36.

25 Θανάσης Αποστολίδης, *Αλεξανδρούπολη. Μορφές-γεγονότα-αναμνήσεις*, Αλεξανδρούπολη 1977, σελ. 88.

26 Θάνας Βερέμης-Φωτεινή Κωνσταντοπούλου (επιμέλεια), *Οι Έλληνες Εβραίοι. Στοιχεία της ιστορίας τους μέσα από διπλωματικά και ιστορικά έγγραφα του Υπουργείου Εξωτερικών*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1999, σελ. 489-490. Από το Υπόμνημα μαθαίνουμε ότι η Κοινότητα είχε συγκεντρώσει ένα σεβαστό ποσό για την περιτείχιση του κοιμητηρίου, και της υπελείπετο ποσό τριάντα χιλιάδων δραχμών περίπου, για το οποίο είχε ζητήσει να γίνει πρόβλεψη στον προϋπολογισμό του Δήμου, ο οποίος όμως είχε άλλες προτεραιότητες. Μαθαίνουμε επίσης ότι την περίοδο εκείνη Πρόεδρος της Κοινότητας ήταν ο Μ. Χάτεμ και γραμματέας ο Α. Μπεχάρ. Ερώτημα, δυστυχώς αναπάντητο, είναι βεβαίως το γιατί το εν λόγω έγγραφο, όπως και όλα τα παρεμφερή, βρίσκεται στο Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών και όχι στο αντίστοιχο αρχείο του Υπουργείου Εσωτερικών ή του Παιδείας και Θρησκευμάτων.

19 Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική της Εκπαιδύσεως κατά το σχολικόν έτος 1928-1929, Μέρος Α. Δημοτική Εκπαίδευσις*, Εν Αθήναις 1933, σελ. 18, 36.

20 Α. Καραδήμου-Γερόλυμπου, σελ. 246, με παραπομπή στα αρχεία της AIU, Turquie XCIV Dedeagatch 1898-1906, Β. Ριτζαλέος, *ό.π.*, σελ. 24.

21 Al. Yerolympos, "New Data", σελ. 629 και σημ. 15.

22 Ριτζαλέος, *ό.π.*, σελ. 83-84. Ο Ριτζαλέος πιθανολογεί ότι η συμμετοχή της Alliance στην ανέγερση του σχολείου οφειλόταν στο Βαρώνο Χιρς, που ήταν και μεγάλος ευεργέτης της.

23 Ριτζαλέος, *ό.π.*, σελ. 88, Aron Rodrigue, *Jews and Muslims*, σελ. 16.

Τα πρώτα αντιεβραϊκά μέτρα των Βουλγάρων συνιστούσαν την εφαρμογή φυλετικής νομοθεσίας για τους Έλληνες Εβραίους, όπως και για τους Βούλγαρους Εβραίους, που περιλάμβανε επαχθή φορολογία, δημεύσεις περιουσιών, περιορισμό μετακινήσεων, υποχρέωση να φορούν κίτρινο άστρο του Δαβίδ και χορήγηση ειδικών κίτρινων ταυτοτήτων, απαγόρευση άσκησης επαγγελμάτων, επισήμανση κατοικιών κ.λπ.³³. Ενώ την 26-8-1942 είχε συσταθεί η Επιτροπή Εβραϊκών Ζητημάτων (Komisarstvo za evreiskite vuprosi, ή ΚΕΒ, από τα βουλγαρικά αρχικά, εφεξής ΚΕΒ), με επικεφαλής τον δικηγόρο Αλεξάντερ Μπέλεφ³⁴.

Στις 21-1-1943 έφθασε στη Σόφια ο ειδικός απεσταλμένος του Άιχμαν, ο Τεοντόρ Ντάννκερ, Hauptsturmführer των SS, ο οποίος εξέθεσε τις γερμανικές αξιώσεις στον Αλεξάντερ Μπέλεφ, πρόεδρο της ΚΕΒ³⁵. Στο μεταξύ ο πρωθυπουργός Μπογοντάν Φίλοφ και ο υπουργός Εσωτερικών Πέταρ Γκαμπρόφσκι, φανατικοί αντισιμίτες και οι δυο, έδωσαν εγγυήσεις στον Γερμανό πρέσβη σχετικά με την επικείμενη εκτόπιση, ενώ ο Ντάννκερ μαζί με τον Μπέλεφ εργάστηκαν εντατικά για την οργάνωση της³⁶.

Στις 23-2-1943 ο Μπέλεφ ξεκίνησε οδικώς από τη Σόφια για τα κατεχόμενα ελληνικά εδάφη, με τη συνοδεία του Γιαροσλάβ Καλίτσιν, τον οποίο είχε διορίσει προϊστάμενο της επιχείρησης και του Ίλια Ντομπρέφσκι, επιθεωρητή της ΚΕΒ. Στις 24-2-1943

έφθασαν στην Αλεξανδρούπολη, όπου παρέμεινε ο Ντομπρέφσκι, για να τακτοποιήσει τις τελευταίες λεπτομέρειες της εκτόπισης³⁷.

Όπως και στις άλλες πόλεις της βουλγαρικής ζώνης κατοχής, η επιχείρηση της εκτόπισης των Αλεξανδρουπολιτών Εβραίων άρχισε τη νύχτα της 3^{ης} προς 4^η Μαρτίου 1943. Παρά τον μικρό εβραϊκό πληθυσμό της Αλεξανδρούπολης, οι κατακτητές δεν άφησαν τα πράγματα στην τύχη τους. Αντιθέτως είχαν οργανωμένο σχέδιο, σύμφωνα με την με αρ. 1819/1-3-1943 αυστηρά απόρρητη επιστολή, ώστε να μην ξεφύγει κανείς³⁸. Στις 4 το πρωί, αστυνομικές δυνάμεις, που προηγουμένως είχαν λάβει οδηγίες και καταστάσεις με τα ονόματα και τις διευθύνσεις των Εβραίων της Αλεξανδρούπολης, ξύπνησαν τα θύματά τους με τη διαταγή να ετοιμαστούν για αναχώρηση προς το εσωτερικό της Βουλγαρίας. Είναι πιθανόν, οι Εβραίοι της Αλεξανδρούπολης να είχαν αντιληφθεί πως κάποια ενέργεια σε βάρος τους επρόκειτο να συμβεί, χωρίς όμως λεπτομέρειες για τον ακριβή χρόνο των μελλούμενων συμβάντων³⁹. Είχαν άλλωστε ενημερωθεί ψευδώς ότι θα μεταφερθούν προσωρινά στο εσωτερικό της Βουλγαρίας, στα πλαίσια προσπάθειας καθυσυχασμού και παραπλάνησής τους⁴⁰. Μαζί τους είχαν δικαίωμα να πάρουν αποσκευές μέχρι 40 κιλά για τους ενήλικες και 20 κιλά για τα παιδιά, καθώς και τα χρήματα και τα τιμαλφή τους. Υπεύθυνος της όλης επιχείρησης ήταν ο Αλεξάνταρ Ποπ Στεφάνοφ, αστυνομικός διευθυντής της περιοχής και ο Βούλγαρος επαρχιακός διοικητής της Αλεξανδρούπολης⁴¹, που τελούσαν υπό τη διεύθυνση του προϊστάμενου της «επιχείρησης» Γιαροσλάβ Καλίτσιν⁴².

Τραγική ειρωνεία είναι ότι ο σιδηρόδρομος, γενοσιουργός αιτία και μοχλός της δημιουργίας του

33 Ξανθίπη Κοτζαγεώργη – Ζυμάρη, «Οι πληθυσμιακές μεταβολές στην Ανατ. Μακεδονία και Θράκη κατά τη διάρκεια της Κατοχής», στο Κοτζαγεώργη – Ζυμάρη (επ.), *Η Βουλγαρική κατοχή*, ό.π., σελ. 157-158, *Η Μαύρη Βίβλος των Βουλγαρικών εγκλημάτων εις την Ανατολικήν Μακεδονίαν και Δυτικήν Θράκην 1941-1944*, Πανεπιστήμιον Αθηνών – Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, Αθήναι 1945, σελ. 142-144, Ρουμιάνα Μαρίνοβα-Χρηστίδη, «Η μεταχείριση των Εβραίων στη Βουλγαρία κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου πολέμου. Ευρωπαϊκή εξαίρεση;» στο Γιώργος Αντωνίου κ.ά. (επιμ.), «*Το Ολοκαύτωμα στα Βαλκάνια*», εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2011, σελ. 41-44, R.J.Crampton, *A Concise History of Bulgaria*, Cambridge University Press, Cambridge 1997, σελ. 176.

34 Frederick B. Chary, *The Bulgarian Jews and the Final Solution*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh 1972, σελ. 54 επ.

35 Michael Bar-Zohar, *Beyond Hitler's Grasp. The Heroic Rescue of Bulgaria's Jews*, Adams Media Corporation, Avon 1998, σελ.59 επ.

36 Chary, ό.π., σελ. 76 επ.

37 Νάταν Γκρίνμπεργκ, *Ντοκουμέντα*, μετάφραση Νικολέτα Ράλτσεβα, εισαγωγή-επιστημονική επιμέλεια Βασίλης Ριτζαλέος, εκδόσεις Παρατηρητής της Θράκης, Κομοτηνή 2013, σελ. 90, 128.

38 Γκρίνμπεργκ, ό.π., σελ. 137. Ο Γκρίνμπεργκ παραθέτει αυτούσια την επιστολή στις σελ. 98 επ.

39 Chary, ό.π., σελ. 101.

40 Γκρίνμπεργκ, ό.π., σελ. 48, 94.

41 Γκρίνμπεργκ, ό.π., σελ. 137.

42 Γκρίνμπεργκ, ό.π., σελ. 60.

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Έν Αθήναις τῆ 31 Ὀκτωβρίου 1938 ΤΕΥΧΟΣ ΠΡΩΤΟΝ Ἡμερήσιος φύλλου 404

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Λειτουργικὸς Νόμος... 7
Περί ἀποπέμψεως ἀποπέμψεως ἀποπέμψεως... 7
Περί ἀποπέμψεως ἀποπέμψεως ἀποπέμψεως... 8
Περί ἀποπέμψεως ἀποπέμψεως ἀποπέμψεως... 9
Περί ἀποπέμψεως ἀποπέμψεως ἀποπέμψεως... 10
Περί ἀποπέμψεως ἀποπέμψεως ἀποπέμψεως... 11
Περί ἀποπέμψεως ἀποπέμψεως ἀποπέμψεως... 12
Περί ἀποπέμψεως ἀποπέμψεως ἀποπέμψεως... 13
Περί ἀποπέμψεως ἀποπέμψεως ἀποπέμψεως... 14
Περί ἀποπέμψεως ἀποπέμψεως ἀποπέμψεως... 15

ΑΝΑΓΚΑΣΤΙΚΟΙ ΝΟΜΟΙ

Άνωτα. Νόμος ὑπ' ἄριθ. 1442. 1938

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Β' ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Προέβη ἐπὶ Παρθένῳ Ἐπισημοῦ Συμβουλίου ἀπερ-
ρίθων καὶ ἀπ' ἑξῆς:

Δεδάγατος και κατά συ-
νέπεια της Ισραηλιτι-
κής Κοινότητας Αλεξαν-
δρούπολης, απετέλεσε
εφαλτήριο για τον χαμό
της.

Οι συλληφθέντες
Αλεξανδρουπολίτες
Εβραίοι τη μοιραία νύχτα
της 3ης-4ης Μαρτίου 1943
ήταν 42 άτομα, που ανή-
καν σε 12 οικογένειες και
κατοικούσαν σε 11 σπι-
τια. Σε αυτούς θα πρέ-
πει να προστεθούν και 3
άτομα από τη Σαμοθρά-
κη⁴³. Δύο ακόμη άτομα

Το ΦΕΚ Α' 408/31.10.1938 «περί ιδρύσεως εν Αλεξανδρουπόλει
Ισραηλιτικής Κοινότητος»

Περὶ ιδρύσεως ἐν Ἀλεξανδρουπόλει Ἰσραηλιτικῆς
Κοινότητος.
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Β'
ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

"Ἐχόντες ὑπ' ὄψει τὸ ἄρθρον 1 τοῦ Νόμου 2456 περὶ
Ἰσραηλιτικῶν Κοινοτήτων, τὸ ὑπ' ἄριθ. 63613)6-9-1938
ἔγγραφον τῆς Γενικῆς Διοικήσεως Ἐθνικῆς, τὸ ὑπ' ἄριθ.
13692 ἔγγραφον τῆς Νομαρχίας Ἐβέρου μετὰ τὼν συνημμέ-
νων δικαιολογητικῶν ἀπεφασίσαμεν καὶ διατάξομεν:

Ἰδρύομεν ἐν Ἀλεξανδρουπόλει Ἰσραηλιτικὴν Κοινότητα
καὶ ἀναγνωρίζομεν αὐτὴν ὡς νομικὸν πρόσωπον Δημοσίου Δι-
καιοῦ.
Ἐἰς τὸν αὐτὸν ἐπὶ τῶν Ἐθνησκευμάτων καὶ Ἐθνικῆς Παι-
δείας Ἵπουργῶν ἀνατίθομεν τὴν δὴμοσίωσιν καὶ ἐκτέλεσιν
τοῦ παρόντος Διατάγματος.
Ἐν Ἀθήναις τῆ 19 Ὀκτωβρίου 1938.
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Β'
Ὁ ἐπὶ τῶν Ἐθνησκευμάτων καὶ Ἐθν. Παιδείας Ἵπουργός
Κ. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

εξαιρέθηκαν της εκτόπισης, πιθανώς επειδή ήταν
υπήκοοι ουδετέρων χωρών⁴⁴. Στις 5 Μαρτίου, οι
42 συλληφθέντες Εβραίοι συγκεντρώθηκαν για να
αποχωρήσουν από την Αλεξανδρούπολη, με την
αμαξοστοιχία των 6:20 και προορισμό την Γκόρνα
Τζουμαγιά, με ενδιάμεση στάση στην Κομοτηνή⁴⁵.

43 Charry, ὀ.π., σελ. 102, 105, Γκρίνμπεργκ, ὀ.π., σελ. 139. Για
την τύχη των 3 Εβραίων της Σαμοθράκης δεν υπάρχει ανα-
φορά της ΚΕΒ και των βουλγαρικών τοπικών αρχών.
44 Charry, ὀ.π., σελ. 105, 107. Ο Charry σημειώνει πως δεν
καταγράφηκε ο λόγος της μη εκτόπισης τους.
45 Γκρίνμπεργκ, ὀ.π., σελ. 109, 131. Στην Κομοτηνή, οι Εβραίοι

Ένας από τους Αλεξαν-
δρουπολίτες Εβραίους
όμως απεβίωσε από τις
κακουχίες, το πρωί της
6ης Μαρτίου 1943 κα-
τά τη συγκέντρωσή τους
στην Κομοτηνή, για
τη μεταφορά τους στο
σταθμό προς την Γκόρνα
Τζουμαγιά, που έγινε με
ειδική αμαξοστοιχία 20
βαγονιών⁴⁶.

Μετά την Κομοτηνή,
πρώτος σταθμός ήταν το
Σιδηρόκαστρο (Δεμίρ-
Ισσάρ), διότι εκεί έπρε-
πε να γίνει υποχρεωτική

αλλαγή αμαξοστοιχίας, κα-

θώς υπήρχε ασυμβατότητα ανάμεσα στο ελ-
ληνικό και το βουλγαρικό σιδηροδρομικό δί-
κτυο, λόγω διαφοράς στο πλάτος της γραμ-
μής⁴⁷. Στο Σιδηρόκαστρο, όπου έφτασαν στις
9:20 με την αμαξοστοιχία αρ. 925⁴⁸, οι Εβραίοι
της Αλεξανδρούπολης φορτώθηκαν σε ανοι-
χτά βαγόνια – Ντεκοβίλ - με προορισμό αρ-
χικά το Σιμιτλί, όπου θα γινόταν νέα μετεπιβί-
βαση σε βουλγαρικά φορτηγά τρένα προς την
Γκόρνα Τζουμαγιά⁴⁹.

Εύλογο ερώτημα είναι το πως βρέθηκαν
μόνο 44 Εβραίοι στην Αλεξανδρούπολη τον
Μάρτιο του 1943, όταν ο εβραϊκός πληθυσμός
της πόλης πριν τη βουλγαρική κατοχή, προ-
σέγγιζε τις 150 ψυχές. Απάντηση στο ερωτη-
μα μπορεί να δοθεί αν αναλογιστεί κάποιος
ότι η Αλεξανδρούπολη ήταν μια νέα πόλη με μό-

της πόλης είχαν φυλακιστεί στην Καπναποθήκη «Τσαλ-
μπούροφ», την παλιά δηλαδή καπναποθήκη της «Κέρου»,
τμήμα της οποίας διασώζεται στην οδό Παρασίου. Εκεί φυ-
λακίστηκαν προσωρινά και οι Αλεξανδρουπολίτες Εβραίοι,
όπου τους έγινε αποστείρωση και απολύμανση των απο-
σκευών τους.

46 Γκρίνμπεργκ, ὀ.π., σελ. 133, 166.
47 Γκρίνμπεργκ, ὀ.π., σελ. 80 και σημ. 124.
48 Γκρίνμπεργκ, ὀ.π., σελ. 166.
49 Γκρίνμπεργκ, ὀ.π., σελ. 133, 166. Από το Σιδηρόκαστρο στις
6-3-1943 το απόγευμα αναχώρησε τρένο με αρ. 221 στις
1:20 και στις 3:55.

λις 70 χρόνια ιστορίας πίσω της και η εβραϊκή κοινότητα της πόλης ήταν νεότευκτη, αποτελούμενη από άτομα με άμεσες και στενές συγγένειες σε άλλες πόλεις εκτός βουλγαρικής ζώνης κατοχής, πιθανώς και εκτός του ελληνικού εδάφους. Επόμενο ήταν λοιπόν, το πρώτο διάστημα της ξενικής κατοχής της πόλης, μεγάλος αριθμός Εβραίων να μετακινηθεί αλλού για να γλιτώσει, όχι το επερχόμενο Ολοκαύτωμα, για το οποίο είχαν πλήρη άγνοια, αλλά τις συνέπειες από τη σφοδρότητα της βουλγαρικής κατοχής, για τις οποίες είχαν απόλυτη επίγνωση, καθώς στην Αλεξανδρούπολη υπήρχαν νωπές μνήμες από την προηγούμενη έλευση των Βουλγάρων στα 1913. Τον δεύτερο χρόνο της Κατοχής κυρίως, εγκατέλειψαν την Ανατολική Μακεδονία και Θράκη περίπου 400 Έλληνες Εβραίοι⁵⁰. Φυσικά, αυτοί που έφυγαν ήταν εκείνοι που μπορούσαν να το κάνουν και είχαν την οικονομική δυνατότητα της εγκατάστασης σε άλλο τόπο και της μακρόχρονης παραμονής εκεί και μάλιστα κρυπτόμενοι.

Η συνέχεια της αφήγησης του δράματος, είναι παρόμοια με το δράμα των Εβραίων των λοιπών πόλεων της Βουλγαρικής ζώνης κατοχής. Παντελής έλλειψη οργάνωσης στο προσωρινό στρατόπεδο συγκέντρωσης της Γκόρνα Τζουμαγιά⁵¹. Προ-

σωρινή φυλάκιση σε κτίρια της πόλης⁵² με συνθήκες διαμονής άθλιες, έρευνες και κατάσχεση των χρημάτων και των τιμαλφών που κρατούσαν μαζί τους, και ιδιοποίηση από τους φύλακες των τροφίμων, που είχε συλλέξει για τους ομήρους η τοπική εβραϊκή κοινότητα, νεκροί από τις κακές συνθήκες διαβίωσης, που ετάφησαν στο εβραϊκό νεκροταφείο της πόλης⁵³.

Για ανθρώπους προγραμμαμένους, λίγη σημασία θα είχε βέβαια αν οι συνθήκες κράτησης ήταν καλύτερες, αφού η εξόντωσή τους είχε προαποφασιστεί. Αν σημειώνονται τα παραπάνω, είναι για να καταδειχτεί η απάνθρωπη συμπεριφορά των Βουλγάρων συνεργατών των Ναζί – που βέβαια δεν αντιπροσωπεύουν τον βουλγαρικό λαό, έχουν αφήσει όμως μια σκοτεινή σκιά πάνω στην ιστορία της Βουλγαρίας.

Τι απέγινε πίσω, στην αφεβραϊσμένη Αλεξανδρούπολη; Οργανωμένη εκποίηση εβραϊκών περιουσιών και δήμευση του εισπραχθέντος τιμήματος από τη βουλγαρική κυβέρνηση, που επίσης κατάσχεσε τους όποιους τραπεζικούς λογαριασμούς των Εβραίων, που «εγκατέλειπαν» τη Βουλγαρία. Δημόσιοι πλειστηριασμοί, αλλά και ιδιοποιήσεις από μέλη της ΚΕΒ, «νομιμοποιημένο» πλιάτσικο με τις ευλογίες των αρχών: αστυνομικοί, δικαστές, αξιωματούχοι της επιτροπής, κυβερνητικοί υπάλληλοι και άλλοι που αναμείχθηκαν στις κατασχέσεις, ωφελήθηκαν από τη λεηλασία και τις παράνομες πωλήσεις⁵⁴. Η διαφθορά στη διαχείριση των εβραϊκών περιουσιών ήταν τόσο μεγάλη, που στο τέλος ούτε οι οργανωτές της μπορούσαν να αποκρύψουν το σκάνδαλο⁵⁵. Ο επίλογος του δράματος, τα επέκεινα από το χαμό τους, καμιά σημασία δεν είχαν για τους Εβραίους ιδιοκτήτες των περιουσιών, αφού όλοι τους εξοττώθηκαν στην Τρεμπλίνκα.

50 Κοτζαγεώργη – Ζυμάρη, «Οι πληθυσμιακές μεταβολές στην Ανατ. Μακεδονία και Θράκη...», σελ. 156, Charry, *ό.π.*, σελ. 106, Μικαέλ Μόλχο και Ιωσήφ Νεχαμά, *In Memoriam. Αφιέρωμα εις την Μνήμην των Ισραηλιτών θυμάτων του Ναζισμού εν Ελλάδι*, Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1976, σελ. 131, όπου γίνεται λόγος για μετακίνηση Εβραίων στη Θεσσαλονίκη και τη Βέροια. Βλ. και Stanford J. Shaw, "Road East. Turkey and the Jews of Europe during World War II", στο Avigdor Levy (editor), *Jews, Turks, Ottomans. A Shared History. Fifteenth Through the Twentieth Century*, Syracuse University Press, Syracuse 2002, σελ. 258, που αναφέρεται σε διαφυγή Ελλήνων Εβραίων στην Τουρκία μέσω διάβασης του Έβρου.

51 Ο Γκρίνμπεργκ, *ό.π.*, σελ. 169, γράφει, προφανώς από παραδρομή, ότι οι Εβραίοι της Αλεξανδρούπολης οδηγήθηκαν στη Ντούπνιτσα, σε αντίθεση με τις υπόλοιπες επίσημες αναφορές που καταχωρεί στο βιβλίο του, που αναφέρουν τη Γκόρνα Τζουμαγιά, δηλ. του Ντομπρέφσκι προς το Μπέλεφ στις 22-3-1943 (σελ. 129-135), του Ιβάν Τεβάφσκι υποπρόϊσταμένου της ΚΕΒ στο Υπουργείο Εσωτερικών (σελ. 180-181), και τις «Οδηγίες για τη μεταφορά στα παλαιά εδάφη» (σελ. 108-113). Στη μεταφορά τους στη Ντούπνιτσα αναφέρεται και ο Steven Bowman (*The Agony of Greek Jews, 1940-1945*, Stanford University Press, Stanford 2008, σελ. 81), χωρίς παραπομπή σε πηγή.

52 Στην Γκόρνα Τζουμαγιά χρησιμοποιήθηκαν τρεις χώροι για την προσωρινή κράτηση των Ελλήνων Εβραίων. Η καπναποθήκη Ράινοφ, η οικονομική Σχολή, και το Προγυμνάσιο. Βλ. Charry, *ό.π.*, σελ. 110, Γκρίνμπεργκ, *ό.π.*, σελ. 180. Δεν γνωρίζουμε με ακρίβεια σε ποιο από τους τρεις αυτούς χώρους οδηγήθηκαν οι Αλεξανδρουπολίτες Εβραίοι, καθώς στη σχετική αναφορά του Ιβάν Τεβάφσκι, που περιλαμβάνεται στο Γκρίνμπεργκ (*ό.π.*, σελ. 181), αναφέρεται ότι τα 41 άτομα από το Δεδέ-Αγάτς τα εγκατέστησε «στον προκαθορισμένο γι' αυτούς χώρο».

53 Charry, *ό.π.*, σελ. 110-112.

54 Charry, *ό.π.*, σελ. 112-113.

55 Charry, *ό.π.*, σελ. 113-114.

Για τις περιουσίες των Αλεξανδρουπολιτών Εβραίων πάντως, δεν έχουν καταγραφεί αναλυτικά στοιχεία, ίσως γιατί ο αριθμός των θυμάτων ήταν μικρός σε σχέση με τα θύματα από τις γειτονικές Κοινότητες, οπότε είναι πιθανόν τα έσοδα από την εκποίηση να συγχωνεύτηκαν με αυτά γειτονικών πόλεων, πιθανόν της Κομοτηνής, όπου το εισπραχθέν ποσό έφτασε στα 6.163.978 λέβα της εποχής⁵⁶.

Όπως χαρακτηριστικά σημειώνεται, οι Έλληνες Εβραίοι της Θράκης ήταν «μια ξεχασμένη κοινότητα». Δεν είχαν προστάτες, ούτε φίλους στους πολιτικούς κύκλους της Βουλγαρίας, που κατείχε τότε την περιοχή⁵⁷, ούτε συνδέσεις με τη βουλγαρική ελίτ⁵⁸. Στη Βουλγαρία δεν τους αντιμετώπιζαν ως Βούλγαρους – τους είχε άλλωστε ρητά αποκλειστεί η δυνατότητα απόκτησης της βουλγαρικής υπηκοότητας⁵⁹, την οποία πάντως οι Έλληνες Εβραίοι ούδ'όπως επιθυμούσαν⁶⁰. Ακόμη και οι επαφές τους με

τους Βούλγαρους Εβραίους ήταν περιορισμένες⁶¹.

Η εκτόπιση των Εβραίων της Θράκης συνοδεύεται από τη μοναδική στην ιστορία του Ολοκαυτώματος επίσημη συμφωνία ανάμεσα στη Γερμανία και μια άλλη χώρα, με αντικείμενο την εκτόπιση Εβραίων, η οποία υπογράφηκε στις 22-2-1943⁶². Η συμφωνία αυτή εγκρίθηκε από το υπουργικό συμβούλιο της Βουλγαρίας με το Διάταγμα υπ' αρ. 127 της 2-3-1943, το οποίο δεν δημοσιεύτηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, για να αποφευχθεί η αντίδραση της βουλγαρικής κοινωνίας, που έτσι δεν ενημερώθηκε⁶³.

Οι αντιδράσεις απέναντι στην εκτόπισή τους ήταν λιγοστές⁶⁴. Ο Ελβετός επιτετραμμένος Charles Redard προέβη σε παράσταση διαμαρτυρίας στον πρωθυπουργό Φίλοφ στις 11-3-1943, ζητώντας του να κρατήσει τα παιδιά των εκτοπισμένων στη Σόφια, ώστε να σταλούν στην Παλαιστίνη. Επί ματαίω. Ο Φίλοφ ήταν αμετάπειστος⁶⁵. Επίσης, ερώτηση στη Βουλή απευθυνόμενη στον πρωθυπουργό και στον Υπουργό Εσωτερικών κατέθεσε ο βουλευτής Πέτκο Στάινοφ στις 22-3-1943⁶⁶. Επίσης επί ματαίω, καθώς άλλωστε οι Έλληνες Εβραίοι ήταν καθ' οδόν προς την Τρεμπλίνκα.

Όπως ορθά επισημαίνεται⁶⁷, οι Έλληνες Εβραίοι της Θράκης και της Μακεδονίας, μετά τη σύλληψή τους, έμειναν επί δύο εβδομάδες σε στρατόπεδα στην «παλιά» Βουλγαρία. Στο διάστημα αυτό, ο βασιλιάς Μπόρις, για την υποτιθέμενη θετική στάση του οποίου έναντι των Εβραίων, έχει γίνει πολύς λόγος από τη βουλγαρική πλευρά, δεδομένου ότι είχε πλήρη κυριαρχικά δικαιώματα στη χώ-

56 Charry, *ό.π.*, σελ. 114 και σημείωση αρ. 18.

57 Η Χάννα Άρεντ σημειώνει ότι οι εδαφικές παραχωρήσεις της Γερμανίας προς τη Βουλγαρία, προκειμένου να εξασφαλίσει τη συμμαχία της, συνεπαγόταν την άρνηση της να αναγνωρίσει τους εβραίους των νεοαποκτηθέντων εδαφών της ως υπήκοους της: «οι εβραίοι αυτοί έχασαν αυτομάτως την υπηκοότητά τους». Χάννα Άρεντ, *Ο Αιχμάν στην Ιερουσαλήμ. Έκθεση για την κοινοτοπία του κακού*, μετάφραση Βασίλης Τομανάς, εκδόσεις Νησίδες, Θεσσαλονίκη 2009, σελ. 145.

58 Bar-Zohar, *ό.π.*, σελ. 61 και Stephane Groueff, *Crown of Thorns. The reign of King Boris III of Bulgaria 1918-1943*, Madison Books, Lanham 1987, σελ. 323-326.

59 Το Δεκέμβριο του 1940 ψηφίστηκε ο «Νόμος για την Υπεράσπιση του Έθνους» (Zakon za zashtitata na natsiyata), που μεταξύ άλλων απέκλειε από τη βουλγαρική υπηκοότητα εν γένει τους Εβραίους, ενώ παράλληλα συνέστησε την «Επιτροπή Εβραϊκών Ζητημάτων». Charry, *ό.π.*, σελ. 37, Guy H. Haskell, *From Sofia to Jaffa. The Jews of Bulgaria and Israel*, Wayne State University Press, Detroit 1994, σελ. 112, Γκρίνμπεργκ, *ό.π.*, σελ. 85-86, Κοτζαγεώργη – Ζυμάρη, «Οι πληθυσμιακές μεταβολές στην Ανατ. Μακεδονία και Θράκη...», σελ. 156-157. Ψηφίστηκε επίσης ο νόμος «περί Βουλγαρικής υπηκοότητας» το 1942.

60 Η βουλγαρική Κυβέρνηση εξέδωσε το «Διάταγμα για την υπηκοότητα στα απελευθερωμένα εδάφη», σύμφωνα με το οποίο Έλληνες και Γιουγκοσλάβοι υπήκοοι βουλγαρικής και μη βουλγαρικής καταγωγής αποκτούσαν αυτομάτως τη βουλγαρική υπηκοότητα, εκτός αν δήλωναν ότι δε το επιθυμούσαν, οπότε θα έπρεπε να φύγουν από την περιοχή. Το άρθρο 4 παρ. 2 του διατάγματος αυτού εξαιρούσε τα άτομα εβραϊκής καταγωγής, τα οποία έμεναν χωρίς υπηκοότητα, όμηροι των Βουλγάρων κατακτητών. Ταυτόχρονα επεκτάθηκε σε βάρος τους όλη η αντιεβραϊκή νομοθεσία που ίσχυε για τους Εβραίους της «παλιάς» Βουλγαρίας. Βλ. Ρ. Μαρίνοβα-Χρηστίδη, *ό.π.*, σελ. 44.

61 Bar-Zohar, *ό.π.*, σελ. 265.

62 Bar Zohar, *ό.π.*, σελ. 68-70, Tzvetan Todorov, *The fragility of goodness. Why Bulgaria's Jews Survived the Holocaust*, Weidenfeld & Nicolson, London 2001 σελ. 8.

63 Ρ. Μαρίνοβα-Χρηστίδη, *ό.π.*, σελ. 46.

64 Guy Haskell, *ό.π.*, σελ. 114.

65 Todorov, *ό.π.*, σελ. 85-85, 92-94..

66 Todorov, *ό.π.*, σελ. 81-83. Ο Στάινοφ, καθηγητής Νομικής του Πανεπιστημίου της Σόφιας, είχε επίσης αντιταχθεί σθεναρά στο Κοινοβούλιο εναντίον του «Νόμου για την Υπεράσπιση του Έθνους». Βλ. Ρ. Μαρίνοβα-Χρηστίδη, *ό.π.*, σελ. 39.

67 Gabriele Nissim, *L'uomo che fermò Hitler. La storia di Dimitar Pešev che salvò gli Ebrei di una nazione intera*, Mondadori, Milano 1998, σελ. 159-162, Bar-Zohar, *ό.π.*, σελ. 263-268.

ρα του, μπορούσε, αγνοώντας τη συμφωνία Ντάνκερ-Μπέλεφ, να «μπλοκάρει» την εκτόπισή τους εκτός Βουλγαρίας και να συνδέσει τη μοίρα τους με τη μοίρα των Βουλγάρων Εβραίων. Αντιθέτως, ο Μπόρις σιώπησε απέναντι στο δράμα των Ελλήνων Εβραίων... Καθώς βέβαια το καθεστώς των κατεχομένων από τη Βουλγαρία επαρχιών δεν είχε ακόμη ξεκαθαριστεί, ίσως ο Μπόρις να μην μπορούσε να κάνει και πολλά πράγματα. Πάντως δεν υπάρχει κανένα στοιχείο για αντίδραση, σχέδιο ή ανάληψη δράσης ενάντια στην εκτόπιση των Εβραίων της Μακεδονίας και της Θράκης⁶⁸.

Από την Γκόρνα Τζουμαγιά ξεκίνησαν δυο τρένα με προορισμό το Λομ. Το πρώτο, με 1.985 επιβαίνοντες Έλληνες Εβραίους, ξεκίνησε στις 7:38 το πρωί της 18^{ης} Μαρτίου 1943, σταμάτησε για 1 και ½ ώρα στη Σόφια και έφτασε στο Λομ στις 12:01 το μεσημέρι της 19^{ης}. Το δεύτερο τρένο ξεκίνησε στις 19 Μαρτίου με 692 Έλληνες Εβραίους, και στην αποστολή προστέθηκαν ακόμη 1.380 Έλληνες Εβραίοι στη Ντούπνιτσα και περίπου 158 Γιουγκοσλαύοι Εβραίοι από το Πίροτ στη Σόφια, και έφτασε στο Λομ στις 10:30 το πρωί της 20^{ης} Μαρτίου 1943⁶⁹.

Στο Λομ, βουλγαρικό λιμάνι στο Δούναβη, τέσσερα πλοία περίμεναν τους Έλληνες Εβραίους για να περάσουν τον ποταμό με κατεύθυνση τη Βιέννη. Το *Kara G'orgi* απέπλευσε στις 2 το μεσημέρι της 20^{ης} Μαρτίου με 1.100 άτομα και το *Voivoda Mishich* στις 20:30 της ίδιας μέρας με 877 άτομα. Άλλα δυο ποταμόπλοια απέπλευσαν το απόγευμα της 21^{ης} Μαρτίου 1943: το *Saturnus*, που απέπλευσε στις 13:00 με 1.256 άτομα και έφτασε στη Βιέννη μετά από 5 μέρες και το *Tsar Dushan* στις 19:30 με 986 άτομα, του οποίου το ταξίδι διήρκεσε 10 μέρες⁷⁰. Για την ιστορία να σημειώσουμε ότι τρία από τα ποταμόπλοια ήταν γιουγκοσλαβικά, ενώ το *Saturnus* ήταν αυστριακό⁷¹.

68 Robert S. Wistrich, *Hitler and the Holocaust. How and why the Holocaust Happened*, Phoenix, London 2002, σελ. 170.

69 Chary, *ό.π.*, σελ. 117-118, Γκρίνπεργκ, *ό.π.*, σελ. 188, 192.

70 Γκρίνπεργκ, *ό.π.*, σελ. 191-199, ο οποίος καταγράφει την αναφορά του Γιαροσλάβ Καλίτσιν. Επίσης βλ. Chary, *ό.π.*, σελ. 121-122, Bar-Zohar, *ό.π.*, σελ. 143-144.

71 Spas Tashev, *The Deportation of the Jews from Vardar Macedonia and Aegean region. Facts and Myths*, Macedonian Scientific Institute, Sofia 2012, σελ. 49.

Ζητούμενο των ερευνητών είναι εάν έφτασαν όλα τα ποταμόπλοια στη Βιέννη, καθώς βάσιμη είναι η πιθανότητα το *Kara G'orgi* να μην έφτασε ποτέ στον προορισμό του, βουλιάζοντας στο Δούναβη, με συνέπεια να πνιγεί μεγάλος αριθμός επιβατών του⁷².

Από τη Βιέννη, οι Έλληνες Εβραίοι της Θράκης και της Ανατολικής Μακεδονίας μεταφέρθηκαν στο Κατοβίτσε κι από εκεί στην Τρεμπλίνκα, όπου έφτασαν στις 26 - 28 Μαρτίου και 3 Απριλίου 1943, όπου εξοντώθηκαν στο σύνολό τους, χωρίς καμιά εξαίρεση⁷³.

Πιο συγκεκριμένα, οι 877 Έλληνες Εβραίοι που επέβαιναν στο *Voivoda Mishich* μεταφέρθηκαν με την αμαξοστοιχία DA201 και έφτασαν στην Τρεμπλίνκα στις 6:28 π.μ. της 27-3-1943. Οι 1.256 επιβάτες του *Saturnus* φορτώθηκαν στο συρμό DA202 και έφτασαν στην Τρεμπλίνκα την ίδια ώρα της 28^{ης} Μαρτίου, ενώ οι 986 επιβάτες του *Tsar Dushan*

72 V. Tamir, *ό.π.*, σελ. 194 επ., Yitzchak Kerem, "New finds on Greek Jews in the Sobibor and Treblinka Death Camps in the Holocaust", στο I.K.Hassiotis (ed.), *The Jewish Communities of Southeastern Europe from the Fifteenth century to the end of World War II*, IMXA, Thessaloniki 1997, σελ. 254-255, Yitzhak Arad, *Belzec, Sobibor, Treblinka. The Operation Reinhard Death Camps*, Indiana University Press, Bloomington 1987, σελ. 143, Νίκος Σταυρουλάκης, «Εισαγωγή» στο Ερρίκος Σεβίλλιας, *Αθήνα-Αουσβιτς*, εκδόσεις Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1995, *Αθήνα-Αουσβιτς*, σελ. 23 και Δημήτριος Ι. Μαγκριώτης, *Θυσίαι της Ελλάδος και εγκλήματα κατοχής κατά τα έτη 1941-1944*, Αθήνα 1949, σελ. 166.

73 Bar-Zohar, *ό.π.*, σελ. 144, Arad, *ό.π.*, σελ. 143. Αν δεχτούμε την άποψη για βύθιση του πλοίου *Kara G'orgi*, τότε ο αριθμός των Ελλήνων Εβραίων από τη Θράκη και την Ανατολική Μακεδονία ήταν μικρότερος. Βλ. Kerem, *ό.π.*, σ. 255. Ο Βασίλης Ριτζαλέος πάντως, στο «Το τέλος των εβραϊκών κοινοτήτων στη βουλγαρική ζώνη κατοχής», *Χρονικά Κ.Ι.Σ.Ε.*, τ. 162/Ιούλ.-Αύγ. 1999, υποστηρίζει ότι και τα τέσσερα πλοία έφτασαν στον προορισμό τους. Επίσης, ο Χάγκεν Φλάισερ (*Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης*, τόμος Β', Παπαζήσης, Αθήνα 1995, σελ. 318) υποστηρίζει ότι κάποιοι ελάχιστοι από τους Έλληνες Εβραίους της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης επιλέχθηκαν για εργασία στο Στρατόπεδο της Τρεμπλίνκα και «κατά τους επόμενους μήνες στάλθηκαν σύμφωνα με ορισμένους μάρτυρες τον Οκτώβριο για καταναγκαστικά έργα στο κατεστραμμένο "μετά την εξέγερση" γκέτο της Βαρσοβίας, όπου όμως χάνονται εντελώς τα ίχνη τους», χωρίς παραπομπή σε πηγές. Ο Φλάισερ επισημαίνει πάντως ότι «το μόνο εξακριβωμένο είναι ότι από τους Εβραίους της Θράκης, οι οποίοι εκτοπίστηκαν... δε σώθηκε τελικά κανένας». Την εκδοχή αυτή δημοσίευσε πρώτος ο Ν. Σταυρουλάκης, (*ό.π.*, σελ. 23), με αναφορά χωρίς παραπομπή σε έγγραφο στα αρχεία του Μουσείου Λοχαμεί Αγκεταότ του Ισραήλ.

έφυγαν για την Τρεμπλίνκα τη νύχτα της 1-2 Απριλίου και αφίχθησαν στο στρατόπεδο στις 6:28 π.μ. της 3 Απριλίου 1943⁷⁴.

Να σημειώσουμε τέλος, ότι η αποστολή των Ελλήνων Εβραίων (και των Γιουγκοσλαύων Εβραίων) στο στρατόπεδο θανάτου της Τρεμπλίνκα έγινε κατά την περίοδο που το στρατόπεδο αυτό βρισκόταν υπό κατάργηση και προετοιμαζόταν η διάλυσή του οπότε δεν υπήρχε και μαθηματικώς καμιά ελπίδα επιβίωσης για κανέναν Έλληνα Εβραίο, αφού κανείς δεν επρόκειτο να εισαχθεί στο στρατόπεδο για καταναγκαστική εργασία, η δε επιλογή του στρατοπέδου αυτού ήταν προσωπική επιλογή του ίδιου του Χίμλερ⁷⁵.

Την άφιξη στην Τρεμπλίνκα των Ελλήνων Εβραίων της Θράκης και της Ανατολικής Μακεδονίας, αναφέρει ο Τσέχος Richard Glazar στη συνέντευξή του στη Γκίττα Σερένυ⁷⁶. Ο Γκλαζάρ με συγκλονιστική ειλικρίνεια αναφέρει πως όταν πληροφορήθηκαν την άφιξη των Ελλήνων Εβραίων στην Τρεμπλίνκα, όλοι οι κρατούμενοι— όσο κι αν ηχεί απίστευτο σήμερα - αναφώνησαν «*Ούρα, ούρα*», καθώς η άφιξη και η εξόντωσή τους συνεπαγόταν για εκείνους παράταση ζωής. Τους ενθυμείτο καθώς κατέβαιναν από το τρένο κι έδειχναν εικόνα πλούσιων και καλοθρεμμένων ανθρώπων, ενώ ο συγκρατούμενός του Hans Freund μεταφέροντας την τραγικότητα της κατάστασης και την έκπτωση της ανθρώπινης ύπαρξης, ανέφερε πως «*Ω ναι, μπορείς να δεις πως είναι πλούσιοι, αλλά δεν θα καούν καλά, είναι πολύ παχείς*». Κατά τον Glazar, οι Έλληνες όμηροι κουβαλούσαν μαζί τους πληθώρα τροφίμων – παράξενη πληροφορία που μπορεί να εξηγηθεί μόνο σε σύγκριση με τον πολύχρονο υποσιτισμό, που είχε προηγηθεί της εξόντωσης των Πολωνών Εβραίων. Οι Έλληνες Εβραίοι ήταν εντελώς ανυποψίαστοι γι' αυτό που τους περίμενε, αλλιώς, κατά τον Glazar, θα είχαν εξεγερθεί

και θα ακολουθούσε λουτρό αίματος. Αλλά δεν είχαν ιδέα, ήταν γεμάτοι αυταπάτες. Όμορφες γυναίκες, υπέροχα παιδιά, δυνατοί άνδρες, παρουσίαζαν όλοι τους μια όμορφη εικόνα αθώων και ανυπεράσπιστων υπάρξεων.

Χρόνια μετά τη συνέντευξη στη Sereny ο Glazar κατέγραψε τις αναμνήσεις του από τη φρίκη της Τρεμπλίνκα. Τους θυμάται να κατεβαίνουν ήρεμα από τα βαγόνια, χωρίς σπρωξίματα και συνωτισμό. Ήταν εύκολο να αντιληφθεί κάποιος ότι έρχονταν από μακρύ ταξίδι. Τα ρούχα τους ήταν ζαρωμένα και βρώμικα, αλλά ήταν καλής ποιότητας. Τα πρόσωπά τους έδειχναν υγιή και είχαν μια ασυνήθιστα σκούρα επιδερμίδα και τα μαλλιά τους μαύρα. Φορούσαν στην αριστερή πλευρά ένα μικρό κίτρινο άστρο, προφανώς πολύ μικρότερο από αυτά που είχε συνηθίσει να βλέπει στις βόρειες χώρες, ώστε να του κάνει εντύπωση το μέγεθος, το οποίο είχαν καρφισώσει σαν κονκάρδα. Πλησιάζοντάς τους, κατάλαβε ότι μιλούσαν μια εντελώς διαφορετική γλώσσα. Τότε έμαθε πως ερχόντουσαν από τη Βουλγαρία. Αμέσως μετά τους είδε να τρέχουν γυμνοί, υπό τη συνοδεία των SS, με κατεύθυνση τα παραπήγματα, όπου θα γινόταν η διαλογή των ρούχων και των άλλων ειδών των εκτοπισμένων. Παρατηρώντας τους, ο Glazar εξεπλάγη βλέποντας κάτω τα σκούρα μυώδη σώματά τους να ριγούν ελαφρά, από το ψύχος της μουντής, συννεφιασμένης μέρας. Ο Glazar και οι σύντροφοί του παρατήρησαν ότι η όλη διαδικασία έγινε ήρεμα, χωρίς τα συνηθισμένα μαστίγια και τη βία των SS, και οι εκτοπισμένοι μετέφεραν μόνοι τους τις αποσκευές τους, προφανώς επειδή οι Έλληνες Εβραίοι δεν είχαν ιδέα για την μοίρα που τους περίμενε. Ο Glazar παρατήρησε επίσης ότι οι Βαλκάνιοι Εβραίοι, εκτός από τις μεγάλες ποσότητες τροφίμων, που όντως κουβάλησαν μαζί τους, είχαν πολύ λίγα χρήματα και τιμαλφή, ασφαλώς διότι είχαν προηγουμένως ληστευθεί από τους Βουλγάρους... Μάλιστα ο Glazar, βλέποντας έναν άνδρα με ελαφρώς γκριζα γένια μαζί με τους δυο γιούς του, τους παρομοίασε με το Λαοκόωντα, μυθικό ιερέα της Τροίας, που θανατώθηκε από τους θεούς μέσα στο ναό, εικόνα γνώριμη από τα σχολικά του βιβλία⁷⁷.

74 Kerem, *ό.π.*, σελ. 254-255. Ο Kerem υποστηρίζει ότι οι επιβαίνοντες στο Kara G'orgi δεν έφτασαν ποτέ στη Βιέννη. Την άποψη για βύθιση ενός πλοίου υιοθετεί εν μέρει και ο Χ. Φλάϊσερ, *ό.π.*, σελ. 319.

75 Arad, *ό.π.*, σελ. 167 και Bowman, *ό.π.*, σελ. 265, σημ. 2. Το στρατόπεδο της Τρεμπλίνκα ήταν αποκλειστικά στρατόπεδο εξόντωσης.

76 Gitta Sereny, *Into That Darkness. An Examination of Conscience*, Vintage Books, New York 1983, σελ. 213-215.

77 Richard Glazar, *Trap with a Green Fence. Survival in*

Τη συνέχεια της διήγησης του Glazar, για το τέλος των Ελλήνων Εβραίων, τη γνωρίζουμε όλοι πολύ καλά...

Την ίδια εικόνα μεταφέρει και ο Πολωνός Yankel Wiernik, σημειώνοντας πως έδειχναν τόσο υγιείς, ώστε κοιτώντας τους ήταν δύσκολο να πιστέψεις ότι σε 20 λεπτά θα πέθαιναν όλοι στους θαλάμους αερίων. Ο Wiernik σημειώνει ότι ο θάνατος των Ελλήνων Εβραίων ήταν δύσκολος, επειδή στους θαλάμους αερίων είχε εισρεύσει μικρή ποσότητα δηλητηρίου, με αποτέλεσμα να ταλαιπωρηθούν όλη τη νύχτα ώσπου να ξεψυχήσουν, ενώ πριν μπουν στους θαλάμους αερίων είχαν υποστεί σκληρά βασανιστήρια, καθώς η υγιής όψη τους προκαλούσε τα σαδιστικά αντανάκλαστικά των δήμενων⁷⁸.

Πρέπει να σημειωθεί βέβαια ότι εκτός από τους Εβραίους της Θράκης και των υπολοίπων περιοχών της βουλγαρικής ζώνης κατοχής, υπήρχαν και αποστολές των Θεσσαλονικέων Εβραίων που κι εκείνοι εκτοπίστηκαν στην Τρεμπλίνκα το ίδιο περίπου διάστημα, και οι οποίοι αφίχθησαν στο στρατόπεδο στις 26-3-1943, όπου βεβαίως και εξοντώθηκαν όλοι τους⁷⁹.

Μαρτυρολόγιο των Αλεξανδρουπολιτών Εβραίων

Οι ελληνικές πηγές δεν αναγράφουν τα ονόματα των 42 Αλεξανδρουπολιτών Εβραίων που συνελήφθησαν και οδηγήθηκαν στην Τρεμπλίνκα. Από τις σχετικές καταστάσεις⁸⁰ η Κοινότητα της Αλεξανδρούπολης απουσιάζει.

Εντούτοις, στη βάση δεδομένων του ιδρύματος *Yad Vashem*⁸¹, έχουν καταχωρηθεί αρκετά ονόματα Αλεξανδρουπολιτών Εβραίων. Τα ονόματα είναι περισσότερα των 42, καθώς σε αυτά περιλαμβάνονται άτομα που σχετιζόνταν με την Αλεξανδρού-

πολη, είτε γιατί γεννήθηκαν εκεί, είτε γιατί ζούσαν εκεί πριν ή κατά τη διάρκεια του πολέμου. Κάποιοι Αλεξανδρουπολίτες Εβραίοι δεν βρίσκονταν στην Αλεξανδρούπολη κατά τη μέρα της σύλληψης των Εβραίων της πόλης από τους Βουλγάρους, διότι είχαν καταφύγει σε άλλα μέρη, ελπίζοντας στη σωτηρία. Επειδή η καταχώρηση έχει γίνει από συγγενικά τους πρόσωπα, που διασώθηκαν από το Διωγμό, αναπόφευκτα στηρίχτηκε στην προσωπική μνήμη, χωρίς έγγραφα, όπως ληξιαρχικές πράξεις γέννησης κ.λπ, με συνέπεια τις ελλείψεις και τις ανακρίβειες στα στοιχεία. Επειδή σε κάποιες περιπτώσεις, περισσότεροι του ενός συγγενείς έκαναν δήλωση καταχώρησης του συγγενούς τους, υπάρχουν κάποιες πιθανές διπλές ή πολλαπλές εγγραφές. Ο κατάλογος περιλαμβάνει άτομα που είτε γεννήθηκαν στην Αλεξανδρούπολη, είτε ζούσαν εκεί πριν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, είτε ζούσαν εκεί κατά τη σύλληψή τους στις 4-3-1943. Ο γράφων επέλεξε να καταχωρήσει εδώ το σύνολο των εγγραφών, επισημαίνοντας τις περιπτώσεις που είναι πιθανή η διπλή εγγραφή. Ο κατάλογος αυτός του *Yad Vashem*⁸² δεν είναι βεβαίως πλήρης. Είναι όμως η μόνη πηγή πληροφόρησης και για το λόγο αυτό κρίνεται σκόπιμη η παράθεσή του, ως επιβεβλημένος επίλογος μιας πολύ πονεμένης ιστορίας. Η καταχώρηση εδώ γίνεται στα ελληνικά.

Τα Θύματα

Πρέπει να σημειωθεί, όπως ήδη αναφέρθηκε παραπάνω, ότι η εκτόπιση των Ελλήνων Εβραίων από την Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη έγινε βάσει καταλόγων που είχαν συντάξει οι βουλγαρικές αρχές ανά οικογένεια, με πλήρη στοιχεία, που περιλάμβαναν το ονοματεπώνυμο του αρχηγού της οικογένειας και των μελών, καθώς και της συγγενειάς τους με τον αρχηγό, ημερομηνία και τόπο γέννησης, διεύθυνση κατοικίας και επάγγελμα. Η κατάσταση των 42 συλληφθέντων υπάρχει στα βουλγαρικά αρχεία, τα οποία παρέμεναν κλειστά μέχρι το 1989. Είναι εντούτοις μέχρι στιγμής αδημοσίευτη και ο γράφων δεν έχει άμεση πρόσβαση σε αυτή.

Treblinka, translated by Roslyn Theobald, Northwestern University Press, Evanston 1995, σελ. 87-98.

78 Yankel Wiernik, *A Year in Treblinka*, New York 1945, σελ.50-51.

79 Y. Kerem, *ό.π.*, σελ. 250-251, St. Bowman, *ό.π.*, σελ. 87.

80 *Βιβλίο Μνήμης*, *ό.π.*

81 *The Central Database of Shoah Victims' Names*, Yad Vashem. The Holocaust Martyr's and Heroes' Remembrance Authority. Το Yad Vashem είναι ίδρυμα που εδρεύει στην Ιερουσαλήμ και έχει σκοπό τη διαφύλαξη της μνήμης του Ολοκαυτώματος.

82 https://yvng.yadvashem.org/index.html?language=en&_lastName=&_firstName=&_place=alexandroupolis&_dateOfBirth=&_inTransport= Τελευταία πρόσβαση 20-10-2018.

Κατάσταση Αλεξανδρουπολιτών Εβραίων σύμφωνα με την κατάθεση του Σαμπετάϊ Τσιμίνο

Ο παρακάτω κατάλογος αποτελείται από 42 άτομα και αφορά πιθανότατα στους 42 συλληφθέντες από τους Βουλγάρους τη μοιραία νύχτα της 3^{ης} – 4^{ης} Μαρτίου 1943. Τα ονόματα αυτά έχουν δηλωθεί από τον αείμνηστο Σαμπετάϊ Τσιμίνο, Πρόεδρο της Ισραηλιτικής Κοινότητας Καβάλας, στη βάση δεδομένων του Γιάντ Βασέμ. Παρατηρώντας τα επώνυμα, βλέπουμε ότι πρόκειται για 12 οικογένειες ή μεμονωμένα άτομα, όπως ακριβώς αναφέρεται και στις εκθέσεις. Συγκεκριμένα πρόκειται για τις οικογένειες: Αντούτ, Αρένος, Εσκενάζυ, Ισαάκ, Κοέν, Λεβή, Μπενιαμίν, Νταβίντ, Σιμσή, και μεμονωμένα άτομα των οικογενειών Γκερόν, Μορδοχαΐ και Χαλέγουα. Παρατηρούμε επίσης ότι απουσιάζουν οι περισσότερες γνωστές οικογένειες – και πιθανότατα πλέον ευκατάστατες – ίσως γιατί τα μέλη τους είχαν επιλέξει να φύγουν από την Αλεξανδρούπολη, αναζητώντας σωτηρία εκτός της βουλγαρικής ζώνης Κατοχής, σωτηρία που συχνά ήταν αυταπάτη.

Οι δηλώσεις του Τσιμίνο στο Γιάντ Βασέμ είναι όλες δακτυλογραφημένες, έχουν συμπληρωθεί-κατατεθεί τον Νοέμβριο του 2002 και σε όλες αναγράφεται στα λατίνια ως τόπος θανάτου των θυμάτων: CAMPO D' EXTERMINATION TREBLINKA, Στρατόπεδο εξόντωσης Τρεμπλίνκα⁸³. Επίσης υπάρχει η ένδειξη “De los archives de Bulgaria”, από τα βουλγαρικά αρχεία δηλαδή, κάτι που επιβεβαιώνει τη θέση ότι αυτοί ήταν οι 42 συλληφθέντες. Ο Τσιμίνο σημειώνει επίσης, όσον αφορά στον ίδιο, ότι “durante la guerra estave en: campo lavoro forzado en Bulgaria”, δηλαδή ότι κατά τη διάρκεια του πολέμου βρισκόταν σε στρατόπεδο καταναγκαστικής εργασίας στη Βουλγαρία, χάρη στο οποίο – κατά τραγική ειρωνεία της ιστορίας – ο ίδιος διεσώθη...

Αν κοιτάξουμε προσεκτικά τα ονόματα των 42 συλληφθέντων τη μοιραία 3^η Μαρτίου 1943, θα

δούμε ότι στην πλειοψηφία τους ήταν οι πλέον αδύναμοι, εκείνοι που είχαν ελάχιστες ή και καθόλου δυνατότητες διαφυγής από την Αλεξανδρούπολη. Συχνά μεροκαματιάρηδες – εκείνοι οι ανώνυμοι που δεν αναγράφονταν στους Επαγγελματικούς Οδηγούς και στις διαφημίσεις, ηλικιωμένοι ή με πολυμελείς οικογένειες, που παρέμειναν στην Αλεξανδρούπολη, υπομένοντας τη μοίρα τους.

1. Αντούτ Αλμπέρτο του Χαΐμ και της Στέλλας. Έγγαμος με τη Ματίλντα. Είχε γεννηθεί στην Αδριανούπολη το 1907 και ζούσε στην Αλεξανδρούπολη.
2. Αντούτ Στέλλα του Αλμπέρτο και της Ματίλντας. Γεννήθηκε στην Αλεξανδρούπολη το 1931, όπου και ζούσε.
3. Αντούτ Χαΐμ του Αλμπέρτο και της Ματίλντας. Γεννήθηκε στην Αλεξανδρούπολη το 1938, όπου και ζούσε.
4. Αντούτ Δαβίδ του Αλμπέρτο και της Ματίλντας. Γεννήθηκε στην Αλεξανδρούπολη το 1931, όπου και ζούσε.
5. Αντούτ Ααρών του Αλμπέρτο και της Ματίλντας. Μαθητής. Γεννήθηκε στην Αλεξανδρούπολη το 1927, όπου και ζούσε.
6. Αντούτ Ματίλντα του Ααρών, σύζυγος του Αλμπέρτο. Γεννήθηκε στην Αδριανούπολη το 1910 και ζούσε στην Αλεξανδρούπολη.
7. Αρένος Μποχώρ του Αβραάμ και της Ρασέλ. Γεννήθηκε στο Διδυμότειχο το 1900 και ζούσε στην Αλεξανδρούπολη. Ήταν εργάτης, έγγαμος με τη Ρόζα.
8. Αρένος Ρόζα κόρη της Ζιμπούλας, παντρεμένη με τον Μποχώρ. Νοικοκυρά. Γεννήθηκε στο Λουλέ Μπουργκάς το 1906 και ζούσε στην Αλεξανδρούπολη.
9. Αρένος Αλμπέρτο του Μποχώρ και της Ρόζας. Μαθητής. Γεννήθηκε στο Σαλάκιοϊ-Λάβαρα Διδυμοτείχου το 1929 και ζούσε στην Αλεξανδρούπολη.
10. Αρένος Ζιμπούλα του Μποχώρ και της Ρόζας. Μαθήτρια. Ζούσε στην Αλεξανδρούπολη το 1933.
11. Αρένος Ρασέλ του Μποχώρ και της Ρόζας. Άγαμη. Γεννήθηκε στο Λουλέ Μπουργκάς το 1923 και ζούσε στην Αλεξανδρούπολη.
12. Γκερόν Νισήμ του Γεοσούα. Γεννήθηκε στην

83 Γνωρίζουμε βεβαίως ότι ένα άτομο δεν έφτασε ποτέ στην Τρεμπλίνκα, αφού πέθανε στην Κομοτηνή πριν ξεκινήσει η μοιραία αποστολή του τρένου. Αλλά στις δηλώσεις του Τσιμίνο δεν αναφέρεται ποιο ήταν αυτό το άτομο.

Αδριανούπολη το 1885 και ζούσε στην Αλεξανδρούπολη.

13. Εσκενάζυ Γεοσούα του Σαμουέλ και της Ρεβέκκας. Γεννήθηκε στην Αλεξανδρούπολη το 1941, όπου και ζούσε.
14. Εσκενάζυ Μόρδο του Σαμουέλ και της Ρεβέκκας. Γεννήθηκε στην Αλεξανδρούπολη το 1930, όπου και ζούσε.
15. Εσκενάζυ Χαΐμ του Σαμουέλ και της Ρεβέκκας. Γεννήθηκε στην Αλεξανδρούπολη το 1932, όπου και ζούσε.
16. Εσκενάζυ Λούνα του Σαμουέλ και της Ρεβέκκας. Γεννήθηκε στην Αλεξανδρούπολη το 1934, όπου και ζούσε.
17. Εσκενάζυ Ρεβέκκα, σύζυγος Σαμουέλ, κόρη του Ναφθαλή. Γεννήθηκε στην Αδριανούπολη το 1891 και ζούσε στην Αλεξανδρούπολη.
18. Εσκενάζυ Ναφθαλή του Σαμουέλ και της Ρεβέκκας. Γεννήθηκε στην Αλεξανδρούπολη το 1927, όπου και ζούσε.
19. Εσκενάζυ Μοσέ του Σαμουέλ και της Ρεβέκκας. Γεννήθηκε στην Αλεξανδρούπολη το 1939, όπου και ζούσε.
20. Εσκενάζυ Σαμουέλ του Μουσόν και της Λούνας. Έγγαμος με τη Ρεβέκκα. Γεννήθηκε στην Αδριανούπολη το 1889 και ζούσε στην Αλεξανδρούπολη.
21. Ισαάκ Γιοσέφ του Μπενσουά⁸⁴. Γεννήθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1849 και ζούσε στην Αλεξανδρούπολη. Έγγαμος με τη Μύριαμ.
22. Ισαάκ Μύριαμ, σύζυγος του Γιοσέφ. Γεννήθηκε στην Κομοτηνή το 1873 και ζούσε στην Αλεξανδρούπολη. Ο Τσιμίνο πάντως στην ένδειξη «οικογενειακή κατάσταση (estado fam.)» ότι ήταν κόρη (ija).
23. Κοέν Ρεβέκκα του Σαούλ και της Βίδα. Γεννήθηκε το 1930 στην Αλεξανδρούπολη, όπου και ζούσε.
24. Κοέν Λούνα του Σαούλ και της Βίδα. Γεννήθηκε το 1926 στην Αλεξανδρούπολη, όπου και ζούσε.
25. Κοέν Βίδα, σύζυγος του Σαούλ, κόρη της Λούνα.

84 Ο γράφων διατηρεί αμφιβολίες ως προς την ορθή καταχώρηση. Πιθανόν το Μπενσουά ήταν το επώνυμο και το Γιοσέφ το κύριο όνομα. Άλλωστε, όπως αναφέρεται παραπάνω στο ΦΕΚ του Κανονισμού της Ι.Κ. Αλεξανδρούπολης, ένα από τα ιδρυτικά μέλη ήταν ο Ιωσήφ Μπενσουά.

Γεννήθηκε το 1898 στην Αδριανούπολη και ζούσε στην Αλεξανδρούπολη.

26. Κοέν Σαούλ του Γαβριέλ και της Ρεβέκκας. Έγγαμος με τη Βίδα. Γεννήθηκε το 1895 στην Αδριανούπολη και ζούσε στην Αλεξανδρούπολη.
27. Κοέν Γαβριέλ του Σαούλ και της Βίδα. Άγαμος. Γεννήθηκε το 1924 στην Αλεξανδρούπολη, όπου και ζούσε.
28. Λεβή Αλμπέρτο του Ραφαέλ. Έγγαμος. Γεννήθηκε το 1897 στην Αλεξανδρούπολη, όπου και ζούσε.
29. Λεβή Ραφαέλ του Αβραάμ. Γεννήθηκε το 1872 στο Τσανάκκαλε και ζούσε στην Αλεξανδρούπολη.
30. Μορδοχαΐ Ντουντού του Μποχώρ. Γεννήθηκε στην Αδριανούπολη το 1873 και ζούσε στην Αλεξανδρούπολη.
31. Μπενιαμίν Ρεββέκα του Ααρών, σύζυγος του Φρέσκο. Νοικοκυρά, παντρεμένη. Γεννήθηκε στην Αδριανούπολη το 1893 και ζούσε στην Αλεξανδρούπολη.
32. Μπενιαμίν Μπενσιόν του Φρέσκο και της Ρεβέκκας. Γεννήθηκε στην Αλεξανδρούπολη το 1910, όπου και ζούσε.
33. Μπενιαμίν Ααρών του Φρέσκο και της Ρεβέκκας. Άγαμος. Γεννήθηκε στην Αλεξανδρούπολη το 1920, όπου και ζούσε.
34. Νταβίντ Γιοσέφ του Γεοσούα και της Σάρας. Μαθητής. Γεννήθηκε στην Αλεξανδρούπολη το 1931, όπου και ζούσε.
35. Νταβίντ Πάβα του Γεοσούα και της Σάρας. Γεννήθηκε στην Αλεξανδρούπολη το 1933, όπου και ζούσε.
36. Νταβίντ Νισήμ του Γεοσούα και της Σάρας. Άγαμος. Γεννήθηκε στην Αλεξανδρούπολη το 1924, όπου και ζούσε.
37. Νταβίντ Γεοσούα του Μποχώρ και της Πάβα. Γεννήθηκε στην Αδριανούπολη το 1896 και ζούσε στην Αλεξανδρούπολη.
38. Νταβίντ Σάρα, σύζυγος Γεοσούα, κόρη του Γιοσέφ. Γεννήθηκε στην Κομοτηνή το 1904 και ζούσε στην Αλεξανδρούπολη.
39. Νταβίντ Δαβίδ του Γεοσούα και της Σάρας. Γεννήθηκε στην Ξάνθη το 1929 και ζούσε στην Αλεξανδρούπολη.
40. Σιμσή Πίνχας του Μαΐρ. Γεννήθηκε στην Αλεξανδρούπολη το 1916, όπου και ζούσε.

41. Σιμσή Ντουντού του Μαΐρ. Γεννήθηκε στην Αλεξανδρούπολη το 1887, όπου και ζούσε. Ήταν παντρεμένη.
42. Χαλέγουα Μαρία του Αβραάμ. Γεννήθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1876 και ζούσε στην Αλεξανδρούπολη.

Αλεξανδρουπολίτες Εβραίοι που φέρονται κάτοικοι Αλεξανδρούπολης κατά τη διάρκεια της Κατοχής

Οι συλληφθέντες Εβραίοι της Αλεξανδρούπολης την μοιραία νύχτα της 3ης – 4ης Μαρτίου 1943 ήταν 42. Ήταν προφανώς όσοι είχαν απομείνει στην πόλη εκείνη τη νύχτα. Οι παρακάτω καταγραφές αφορούν άτομα που ζούσαν στην Αλεξανδρούπολη πριν και κατά τη διάρκεια του πολέμου, αλλά προφανώς όχι τη μοιραία νύχτα της σύλληψης. Οι καταχωρήσεις στο Yad Vashem έχουν γίνει από συγγενικά τους πρόσωπα. Τα άτομα αυτά εξοντώθηκαν σε ναζιστικά στρατόπεδα, τα οποία δεν μπορούν να επιβεβαιωθούν. Ήταν βεβαίως όλοι τους Αλεξανδρουπολίτες.

1. Αμπουλάφια Μπεχώρ του Χασκιγιά και της Μποχώρας. Ζούσε στην Αλεξανδρούπολη πριν και κατά τη διάρκεια του πολέμου. Η πληροφορία στηρίζεται στην μαρτυρία-κατάθεση του συγγενή του Σαμουέλ Αταμπάϊ. (πιθανή διπλή εγγραφή, βλ. παρακάτω αρ. 4)
2. Αμπουλάφια Μποχώρα του Μπεχώρ. Ζούσε στην Αλεξανδρούπολη πριν και κατά τη διάρκεια του πολέμου. Η πληροφορία στηρίζεται στην μαρτυρία-κατάθεση του συγγενή της Σαμουέλ Αταμπάϊ. (πιθανή διπλή εγγραφή, βλ. παρακάτω αρ. 6)
3. Αμπουλάφια Μπελίνα του Μποχώρ. Ανήλικο παιδί. Ζούσε στην Αλεξανδρούπολη κατά τη διάρκεια του πολέμου. Η πληροφορία στηρίζεται στην μαρτυρία-κατάθεση του συγγενή της Σαμουέλ Αταμπάϊ. (πιθανή διπλή εγγραφή, βλ. παρακάτω αρ. 5)
4. Αμπουλάφια Μπεχώρ του Ισαΐα και της Μποχώρας. Ήταν 50 ετών, έγγαμος και γυρολόγος. Γεννήθηκε στην Καλλίπολη και ζούσε στην Αλεξανδρούπολη πριν και κατά τη διάρκεια του πολέμου. Η πληροφορία στηρίζεται στην μαρτυρία-κατάθεση του συγγενή του Σαμουέλ Αταμπάϊ.

5. Αμπουλάφια Ισαΐα του Μπεχώρ. Ήταν φοιτήτριας, 26 ετών, γεννημένος στην Αλεξανδρούπολη, όπου και ζούσε. Η πληροφορία στηρίζεται στην μαρτυρία-κατάθεση του συγγενή του Σαμουέλ Αταμπάϊ.
6. Αμπουλάφια Μπελίνα του Μποχώρ. Ήταν μαθήτρια, 18 ετών, γεννημένη στην Αλεξανδρούπολη, όπου και ζούσε. Η πληροφορία στηρίζεται στην μαρτυρία-κατάθεση του συγγενή της Σαμουέλ Αταμπάϊ.
7. Αμπουλάφια Μποχώρα του Μπεχώρ. Μαθήτρια. Ζούσε στην Αλεξανδρούπολη πριν και κατά τη διάρκεια του πολέμου. Η πληροφορία στηρίζεται στην μαρτυρία-κατάθεση του συγγενή της Σαμουέλ Αταμπάϊ.
8. Μαλκή Γιοσσέφ. Έμπορος. Γεννήθηκε στην Ελλάδα το 1882 (δεν αναφέρεται τόπος). Ζούσε στην Αλεξανδρούπολη. Η πληροφορία στηρίζεται στην κατάθεση του εξαδέλφου του Ζακ Μαλκή, κάτοικου Κωνσταντινούπολης.
9. Μαλκή Βικτώρια. Γεννήθηκε στην Ελλάδα το 1887 (δεν αναφέρεται τόπος). Ζούσε στην Αλεξανδρούπολη. Η πληροφορία στηρίζεται στην κατάθεση του εξαδέλφου του Ζακ Μαλκή, κάτοικου Κωνσταντινούπολης.
10. Ρεϊτάν Σολ του Μισέλ και της Ζιμπούλ. Ανύπανδρη. Γεννήθηκε και ζούσε στην Αλεξανδρούπολη. Η πληροφορία στηρίζεται στην κατάθεση της ανιψιάς της Μύριαμ Ρεϊτάν.
11. Ρεϊτάν Ζιμπούλ, σύζυγος του Αβραάμ, το γένος Νιέγκο. Νοικοκυρά. Γεννήθηκε στην Τουρκία (δεν αναφέρεται τόπος) και ζούσε στην Αλεξανδρούπολη. Η πληροφορία στηρίζεται στην κατάθεση της εγγονής της Μύριαμ Ρεϊτάν.
12. Ρεϊτάν Μισέλ του Αβραάμ. Έμπορος. Γεννήθηκε και ζούσε στην Αλεξανδρούπολη. Η πληροφορία στηρίζεται στην κατάθεση της εγγονής του Μύριαμ Ρεϊτάν.
13. Ρεϊτάν Γιοσσέφ του Μισέλ και της Ζιμπούλ. Καθηγητής Γαλλικών. Γεννήθηκε και ζούσε στην Αλεξανδρούπολη. Η πληροφορία στηρίζεται στην κατάθεση της ανιψιάς του Μύριαμ Ρεϊτάν.
14. Ρεϊτάν Ματίλντα του Μισέλ και της Ζιμπούλ. Ανήλικο παιδί. Γεννήθηκε και ζούσε στην Αλεξανδρούπολη. Η πληροφορία στηρίζεται στην κατάθεση της ανιψιάς της Μύριαμ Ρεϊτάν.

15. Σιμσή Εστρέα, σύζυγος του Ααρών, κόρη του Ντανιέλ. Γεννήθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1888 και ζούσε στην Αλεξανδρούπολη. Η πληροφορία στηρίζεται στην κατάθεση του συγγενούς της Γιοχάναν Πέσσαχ, ο οποίος ως τόπο θανάτου έχει θέσει το Μπίρκεναου ή Μπέλεσεν.
16. Σιμσή Ααρών του Μορδοχάϊ. Παντοπώλης. Έγγαμος με την Εστρέα. Ζούσε στην Αλεξανδρούπολη. Η πληροφορία στηρίζεται στην κατάθεση του συγγενούς του Γιοχάναν Πέσσαχ, ο οποίος ως τόπο θανάτου έχει θέσει το Μπίρκεναου ή Μπέλεσεν.
17. Τζιβρέ Σουλτάνα χήρα του Βιτάλ, το γένος Χεσκιγιά και Μπεχόρας Αμπουλάφια. Νοικοκυρά. Γεννήθηκε στην Καλλιόπολη και ζούσε στην Αλεξανδρούπολη. Η πληροφορία στηρίζεται στην κατάθεση του εξαδέλφου της Σαμουέλ Αταμπάϊ. Υπάρχει πιθανή διπλή εγγραφή, με άτομο με τόπο γέννησης την Αλεξανδρούπολη το 1900, της οποίας η πληροφορία στηρίζεται στη μαρτυρία – κατάθεση της Βικτώριας Αμπουλάφια Λεβή.
18. Τζιβρέ Έστερ του Βιτάλη και της Σουλτάνας. Γεννήθηκε στην Αλεξανδρούπολη το 1921, όπου και ζούσε. Η πληροφορία στηρίζεται στη μαρτυρία – κατάθεση της θείας της Βικτώριας Αμπουλάφια Λεβή. Υπάρχει πιθανή διπλή εγγραφή, για το ίδιο άτομο για το οποίο η πληροφορία στηρίζεται στη μαρτυρία – κατάθεση του Σαμουέλ Αταμπάϊ.

Αλεξανδρουπολίτες Εβραίοι που ζούσαν σε άλλες πόλεις

Ο παρακάτω κατάλογος περιλαμβάνει άτομα που είτε είχαν γεννηθεί στην Αλεξανδρούπολη, αλλά ζούσαν αλλού, εγκατεστημένοι πριν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ή κατά τη διάρκεια της Κατοχής, είτε άτομα που ζούσαν σε άλλες πόλεις, αλλά πριν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ζούσαν στην Αλεξανδρούπολη. Δέκα από τις δηλώσεις-μαρτυρίες έχουν γίνει από τον Σαμπετάϊ Τσιμίνο, ενώ οι υπόλοιπες από συγγενικά πρόσωπα των θυμάτων. Τέλος ένα άτομο, η Εστρέα Ασσέο, εντοπίστηκε από καταστάσεις εκτοπισθέντων Ελλήνων Εβραίων της Γαλλίας, αλλά δεν ταυτίστηκε στις καταστάσεις του Yad Vashem.

1. Αλμποχέρ Έστερ του Γεουδά και της Ντελίσια. Γεννήθηκε στην Αλεξανδρούπολη το 1930. Πριν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και κατά τη διάρκεια της Κατοχής ζούσε στην Κομοτηνή⁸⁵. Η πληροφορία στηρίζεται στην μαρτυρία- κατάθεση του Σαμπετάϊ Τσιμίνο.
2. Ασσέο Εστρέα, γεννημένη στις 12-9-1908 στην Αλεξανδρούπολη. Ζούσε στη Γαλλία. Εκτοπίστηκε στο Άουσβιτς στις 30-6-1944 με την 76^η αποστολή⁸⁶.
3. Γκόλντσταϊν Βίλχελμ του Μορίς και της Μαργαρίτας, το γένος Φερραρί Χαντάντ. Γεννήθηκε στην Αλεξανδρούπολη το 1914. Ήταν έμπορος, έγγαμος με τη Λεοντίνα. Πριν το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και κατά τη διάρκεια της Κατοχής ζούσε στη Νις της Γιουγκοσλαβίας. Η πληροφορία στηρίζεται στη μαρτυρία – κατάθεση της αδελφής του Κορίνας Τσένερετς Γκόλντσταϊν.
4. Μαγρίσσο Μαζαλτό. Είχε γεννηθεί στην Αλεξανδρούπολη στις 25-2-1905. Ζούσε στο Παρίσι, 2 rue Gustave Rouanet. Η πληροφορία στηρίζεται στη μαρτυρία - κατάθεση του ανιψιού της Έντουαρντ Μεσσουλάμ. Εκτοπίστηκε στο Άουσβιτς στις 9-11-1942, με την 44^η αποστολή⁸⁷.
5. Μαγρίσσο Ισαάκ, γιος της Μαζαλτό. Είχε γεννηθεί στην Αλεξανδρούπολη στις 20-7-1913. Κατά τη διάρκεια της Κατοχής βρισκόταν στο Παρίσι. Εκτοπίστηκε στο Άουσβιτς στις 9-11-1942, με την 44^η αποστολή. Η πληροφορία στηρίζεται στο Le Mémorial de la déportation des juifs de France, Béate et Serge Klarsfeld, Paris 1978⁸⁸.
6. Μαγρίσσο Σαμουέλ (Σάμυ), γιος της Μαζαλτό. Είχε γεννηθεί στην Αλεξανδρούπολη στις 1-1-1922. Κατά τη διάρκεια της Κατοχής βρισκόταν στο Παρίσι. Εκτοπίστηκε στο Άουσβιτς στις 9-11-1942, με την 44^η αποστολή με το τρένο DA

85 Στο *Βιβλίο Μνήμης*, ό.π., στον κατάλογο των θυμάτων της Ι.Κ. Κομοτηνής (σελ. 35, αρ. 31) καταγράφεται η Έστερ (Ετο) Αλμποχέρ του Γιουδά, ετών 18.

86 Βλ. Γιάννης Καρατζόγλου, *Ο αφανισμός των Θεσσαλονικέων Εβραίων της Γαλλίας. 1942-1944*, εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2014, σελ. 295.

87 Βλ. Γιάννης Καρατζόγλου, ό.π., σελ. 338.

88 Βλ. και Καρατζόγλου, ό.π., σελ. 308 και την κατάθεση του εξαδέλφου του Έντουαρντ Μεσσουλάμ στο Yad Vashem.

901/36 από το Drancy. Η πληροφορία στηρίζεται στο Le Mémorial de la déportation des juifs de France, Béate et Serge Klarsfeld, Paris 1978⁸⁹.

7. Μιτράνη Γιοσέφ του Γεουδά και της Μαζαλτόβ. Γεννήθηκε το 1898 στην Αδριανούπολη, όπου και ζούσε πριν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Έμπορος και έγγαμος με την Έμμα το γένος Οβαδιά. Κατά τη διάρκεια της Κατοχής ζούσε στην Αλεξανδρούπολη. Η πληροφορία στηρίζεται στην κατάθεση της νύφης του Έστερ Οβαδιά. Πιθανότατα η εγγραφή είναι εσφαλμένη, διότι οικογένεια με τα ίδια περίπου στοιχεία φέρεται εγγεγραμμένη στα μητρώα του Δήμου Μύρινας, με τον Ιωσήφ, γεννημένο το 1895⁹⁰.
8. Μιτράνη Έμμα σύζυγος του Γιοσέφ, κόρη του Αβραάμ και της Σάρας. Γεννήθηκε το 1909 στην Αλεξανδρούπολη, όπου και ζούσε. Η πληροφορία στηρίζεται στην κατάθεση της αδελφής της Έστερ Οβαδιά. Πιθανότατα η εγγραφή είναι εσφαλμένη, διότι οικογένεια με τα ίδια περίπου στοιχεία φέρεται εγγεγραμμένη στα μητρώα του Δήμου Μύρινας, με την Έμμα, γεννημένη το 1907.
9. Μιτράνη Γεουδά του Γιοσέφ και της Έμμα. Ανήλικο παιδί. Ζούσε στην Αλεξανδρούπολη. Η πληροφορία στηρίζεται στην κατάθεση της Έστερ Οβαδιά. Πιθανότατα η εγγραφή είναι εσφαλμένη, διότι οικογένεια με τα ίδια περίπου στοιχεία φέρεται εγγεγραμμένη στα μητρώα του Δήμου Μύρινας, με τον Λεών (=Γεουδά), γεννημένο το 1938.
10. Μπαχάρ Μαίρη, το γένος Χαϊμ Μαλκή και τη Ντόνας. Νοικοκυρά, παντρεμένη με τον Αλμπέρτο. Γεννήθηκε στην Αδριανούπολη το 1902 και ζούσε στην Αλεξανδρούπολη. Κατά τη διάρκεια της εκτόπισης ήταν στην Κομοτηνή. Η πληροφορία στηρίζεται στην κατάθεση της ανιψιάς της Ντόνα Μαλκή Ρομάνο.
11. Μπεχάρ Μαϊρ του Μορδοχαΐ και της Ντόλυ. Γεννήθηκε το 1896 στην Αλεξανδρούπολη. Έγγαμος με την Μπέλλα. Πριν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και κατά τη διάρκεια της Κατοχής ζούσε στην Κομοτηνή. Η πληροφορία στηρίζεται στην μαρτυρία - κατάθεση του Σαμπετάϊ Τσιμίνο.
12. Μπενιαμίν Ζυμπούλα. Γεννήθηκε στην Αλεξανδρούπολη το 1901. Πριν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και κατά τη διάρκεια της Κατοχής ζούσε στην Ξάνθη. Η πληροφορία στηρίζεται στην μαρτυρία - κατάθεση του Σαμπετάϊ Τσιμίνο.
13. Μπράουνσταϊν Γκύτλα του Αβραάμ και της Νεάμα, σύζυγος του Σολομών. Γεννήθηκε στην Αλεξανδρούπολη το 1897. Πριν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και κατά τη διάρκεια της Κατοχής ζούσε στην Ξάνθη. Η πληροφορία στηρίζεται στην μαρτυρία - κατάθεση του Σαμπετάϊ Τσιμίνο.
14. Μπράουνσταϊν Ρεγγίνα, σύζυγος Σολομών, κόρη του Αβραάμ Χάτεμ και της Μπουλισσού. Γεννήθηκε στην Αλεξανδρούπολη το 1900. Πριν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και κατά τη διάρκεια της Κατοχής ζούσε στην Ξάνθη. Η πληροφορία στηρίζεται στην μαρτυρία - κατάθεση της θείας της Ματίλντα Μεφάνο.
15. Παχαρέλ Μωϊς του Νισήμ. Γεννήθηκε στην Αλεξανδρούπολη το 1889. Έγγαμος με τη Σάρρα. Πριν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και κατά τη διάρκεια της Κατοχής ζούσε στην Ξάνθη. Η πληροφορία στηρίζεται στην μαρτυρία - κατάθεση του Σαμπετάϊ Τσιμίνο.
16. Σιμσή Σουλτάνα, σύζυγος Σαμουέλ. Γεννήθηκε στην Αλεξανδρούπολη το 1916. Πριν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και κατά τη διάρκεια της Κατοχής ζούσε στην Ξάνθη. Η πληροφορία στηρίζεται στην μαρτυρία - κατάθεση του Σαμπετάϊ Τσιμίνο.
17. Στρούγκο Ρόμπερτ του Ισαάκ. Γεννήθηκε στην Αλεξανδρούπολη το 1897. Έγγαμος με τη Σινιόρα. Πριν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και κατά τη διάρκεια της Κατοχής ζούσε στην Ξάνθη. Η πληροφορία στηρίζεται στη μαρτυρία - κατάθεση του Σαμπετάϊ Τσιμίνο.
18. Τζόγια Νεάμα σύζυγος Σαμουέλ, κόρη του Αβραάμ. Γεννήθηκε στην Αλεξανδρούπολη το 1900. Πριν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και κατά τη διάρκεια της Κατοχής ζούσε στην Κομοτη-

89 Βλ. και Καρατζόγλου, *ό.π.*, σελ. 308 και την κατάθεση του εξαδέλφου του Έντουαρντ Μεσσουλάμ στο Yad Vashem.

90 Οι Εβραίοι της Λήμνου, *Χρονικά* ΚΙΣΕ, τ. 154/Μάρτ.-Απρ. 1998, σελ. 10, με στοιχεία από το 218/3-2-1998 έγγραφο του Δημάρχου Μύρινας Λήμνου Γ. Χατζηχαλαράμους με στοιχεία από το Δημοτολόγιο Λήμνου.

νή⁹¹. Η πληροφορία στηρίζεται στην μαρτυρία-κατάθεση του Σαμπετάϊ Τσιμίνο.

19. Χαλφόν Σουζάνα του Ραφαέλ. Γεννήθηκε το 1912 στην Αλεξανδρούπολη. Πριν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και κατά τη διάρκεια της Κατοχής ζούσε στην Ξάνθη. Η πληροφορία στηρίζεται στην μαρτυρία-κατάθεση του Σαμπετάϊ Τσιμίνο.
20. Χάτεμ Βεατρίκη του Μώυς και της Μαίρης. Γεννήθηκε το 1935 στην Αλεξανδρούπολη, όπου ζούσε πριν τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Κατά τη διάρκεια της Κατοχής ζούσε στη Μυτιλήνη. Η πληροφορία στηρίζεται στην κατάθεση της εξαδέλφης της Ματίλντας Μεφάνο.
21. Χάτεμ Μπουλισού, σύζυγος Αβραάμ, το γένος Μιτράνι. Γεννήθηκε το 1865 όπου ζούσε πριν τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Κατά τη διάρκεια της Κατοχής ζούσε στη Μυτιλήνη. Η πληροφορία στηρίζεται στην κατάθεση της εγγονής της Ματίλντας Μεφάνο, που σημειώνει ότι πέθανε στο τρένο κατά την εκτόπισή της στο Άουσβιτς.
22. Χάτεμ Μαίρη, σύζυγος του Μώυς. Γεννήθηκε το 1906 στη Θεσσαλονίκη και ζούσε στην Αλεξανδρούπολη. Κατά τη διάρκεια της Κατοχής ζούσε στη Μυτιλήνη. Η πληροφορία στηρίζεται στην κατάθεση της ανιψιάς της Ματίλντας Μεφάνο.
23. Χάτεμ Μώυς του Αβραάμ και της Μπουλισού. Γεννήθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1905. Έγγαμος με τη Μαίρη. Πριν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ζούσε στην Αλεξανδρούπολη. Κατά τη διάρκεια του Πολέμου βρισκόταν στη Λιλ Γαλλίας. Η πληροφορία στηρίζεται στην κατάθεση της ανιψιάς του Ματίλντας Μεφάνο, με τη σημείωση ότι έφυγαν (με την οικογένεια του) για τη Λιλ Γαλλίας, από όπου εκτοπίστηκαν το 1944.
24. Χάτεμ Όσκαρ του Μώυς και της Μαίρης. Γεννήθηκε το 1930 στην Αλεξανδρούπολη, όπου και ζούσε. Κατά τη διάρκεια της Κατοχής βρισκόταν στη Μυτιλήνη. Η πληροφορία στηρίζεται στην κατάθεση της εξαδέλφης του της Ματίλντας Μεφάνο.

91 Στο *Βιβλίο Μνήμης*, ό.π., στον κατάλογο των θυμάτων της Ι.Κ.Κομοτηνής (σελ. 50, αρ. 613) καταγράφεται η Νεάμα συζ. Σαμουέλ Τζόγια, ετών 45, είναι όμως κόρη του Μορντεχάϊ.

25. Χάτεμ Ματίλντα, του Χεσκιγιά και της Μπενούτα. Γεννήθηκε στην Κομοτηνή το 1922 και ζούσε στην Αλεξανδρούπολη. Κατά τη διάρκεια της Κατοχής βρισκόταν στην Κομοτηνή. Η πληροφορία στηρίζεται στην κατάθεση του εξαδέλφου της Ρενέ Λεβή. (Πιθανή διπλή εγγραφή, που στηρίζεται στην κατάθεση της εξαδέλφης της Ρονέν Μανουάχ, με τη σημείωση ότι εκτοπίστηκε και θανατώθηκε στο Άουσβιτς.)
26. Χάτεμ Μπενούτα, σύζυγος του Χεσκιγιά, το γένος Βενιαμίν και Μύριαμ Μπεχάρ. Γεννήθηκε στην Κομοτηνή το 1898 και ζούσε στην Αλεξανδρούπολη. Κατά τη διάρκεια της Κατοχής βρισκόταν στην Κομοτηνή. Η πληροφορία στηρίζεται στην κατάθεση του ανιψιού της Ρενέ Λεβή. (Πιθανή διπλή εγγραφή, που στηρίζεται στην κατάθεση της εξαδέλφης της Ρονέν Μανουάχ, με τη σημείωση ότι εκτοπίστηκε και θανατώθηκε στο Άουσβιτς.)
27. Χάτεμ Αβραάμ του Χεσκιγιά και της Μπενούτα. Γεννήθηκε στην Κομοτηνή το 1920 και ζούσε στην Αλεξανδρούπολη. Κατά τη διάρκεια της Κατοχής βρισκόταν στην Κομοτηνή. Η πληροφορία στηρίζεται στην κατάθεση του εξαδέλφου του Ρενέ Λεβή. (Πιθανή διπλή εγγραφή, που στηρίζεται στην κατάθεση της εξαδέλφης της Ρονέν Μανουάχ, με τη σημείωση ότι εκτοπίστηκε και θανατώθηκε στο Άουσβιτς.)
28. Χάτεμ Νεάμα του Αβραάμ, γεννημένη στην Αλεξανδρούπολη, που κατοικούσε στην Ξάνθη, οδός Κοστούρ 13. Απεβίωσε στο σταθμό του Λομ, με αιτία «γεροντική αδυναμία». Παραδόθηκε για ταφή στην υγειονομική υπηρεσία του Λομ⁹². Πιθανότατα πρόκειται για τη Νεάμα Μπράουνσταϊν, το γένος Αβραάμ Χάτεμ, γεννημένη στο Τσανάκκαλε το 1866, κάτοικο Ξάνθης, σύμφωνα με τη σχετική κατάθεση του Σαμπετάϊ Τσιμίνο.

[Ο Θρασύβουλος Ορ. Παπαστρατής είναι νομικός, ιστορικός ερευνητής και συγγραφέας πολλών βιβλίων με θέμα την ιστορία του Ελληνικού Εβραϊσμού. Η παρούσα εργασία του είναι βασισμένη σε έρευνα που ξεκίνησε το 2009, θα δημοσιευθεί σε τρία μέρη και θα ολοκληρωθεί στα προσεχή τεύχη του περιοδικού ΧΡΟΝΙΚΑ].

92 Γκρίνπεργκ, ό.π., σελ. 196.

Το πορτραίτο μιας φωνής

Η Ρεγγίνα Γκανή (1926 - 1945) και η Ιστορία της Οικογένειάς της στο Μιλάνο της Ιταλίας

Του ΓΟΥΛΙΕΛΜΟ ΜΠΙΑΝΚΟ

Η ιστορία της Ρεγγίνα Γκανή ξεκινά όταν εκδιώχθηκε από το σχολείο το 1938 και τελείωσε με τη σύλληψη της οικογένειάς της και την εκτόπισή της το 1944 στο Auschwitz.

Ενώ αναζητούσα, στον Ιταλικό Τύπο της εποχής, άρθρα σχετικά με την Απελευθέρωση της πόλης των Ιωαννίνων (1913), ξαφνικά και απροσδόκητα, εμφανίστηκε στην οθόνη του υπολογιστή μου, ένα όνομα: Του Ιωσήφ Γκανή (Giuseppe Gani, στα Ιταλικά), μαζί με την φρικαλέα ιστορία της οικογένειάς του. Το ομολογώ χωρίς ενδοιασμούς: Έμεινα άφωνος. Εντελώς ενεδός.

Επιμένω, όμως, στην ανάγνωση. Ταυτόχρονα εντοπίζω αμέσως το βιβλίο που αφηγείται την ιστορία της οικογένειας Γκανή: Μία ιστορία που παρουσιάζουμε στο περιοδικό.

Μετά την ανάγνωση, επιχείρησα, στα Ιωάννινα, να εντοπίσω κάποια στοιχεία για την οικογένεια Γκανή: Το αποτέλεσμα ήταν, από μία πλευρά,

ατελέσφορο, από την άλλη, εντελώς απογοητευτικό: Καμία αναφορά σε δημόσια έγγραφα και κανείς δεν θυμόταν έστω και το όνομα αυτής της οικογένειας.

Συνεχίζοντας την έρευνά μου, έμαθα, με μεγάλη έκπληξη, ότι το σχολείο στο οποίο φοιτούσε η πρώτη κόρη του Ιωσήφ Γκανή, δηλαδή η Ρεγγίνα Γκανή, που ονομάζεται μέχρι σήμερα «Κλασικό Λύκειο Αλεσάντρο Μαντζόνι» («Liceo Classico Alessandro Manzoni»: www.liceoclassicomanzoni.gov.it)

από το 2006 ονόμασε τη βιβλιοθήκη του «Ρεγγίνα Γκανή» (Regina Gani).

Από τότε, πιστέψτε με, επιδιώκω να σκιαγραφήσω έστω ένα «πορτραίτο μίας φωνής» της Ρεγγίνας και, αργά, να την ανασύρω, απαλά, από τα βάθη της λήθης.

Θα μου πείτε, αμέσως, πώς; Και σας απαντώ με μία απλή πρόταση: Οι μαθητές ενός Λυκείου των Ιωαννίνων, κάποια μέρα, να μεταβούν, υπό την αιγίδα του Ελληνικού Υπουργείου Παιδείας και άλλους οργανισμούς, στο Μιλάνο, και να διαβούν το κατώφλι του Λυκείου «Αλεσάντρο Μαντζόνι», και εκεί, σε Ιταλικό έδαφος, να δώσουν τη «φωνή» και την «τιμή» στην Ρεγγίνα Γκανή, μαζί με τους Ιταλούς μαθητές του Μιλανέζικου Λυκείου.

Σε μία δεύτερα φάση, οι Ιταλοί μαθητές να μπο-

ρέσουν να ανταποδώσουν την επίσκεψη, ερχόμενοι στην πόλη των Ιωαννίνων και να συναφθεί έτσι μία τακτική εκπαιδευτική σχέση: Σαν μία αδερφοποίηση μεταξύ λυκείων των δυο πόλεων, του Μιλάνου και των Ιωαννίνων.

Είμαι πεπεισμένος ότι μία παρόμοια πρωτοβουλία θα οικοδομούσε δυνατές φιλίες και θα δημιουργούσε γνήσιες σκέψεις και, εντέλει, το επιχείρημα ενός «Πορτραίτου μιας φωνής» θα αποκτούσε, σταδιακά, μία διάχυτη χαρμόλυπη ευωδία: Εκείνη της Ρεγγίνας Γκανή, του κοριτσιού με τη γλυκιά φωνή.

***

Απόσπασμα από το ιταλικό βιβλίο του ιστορικού PIETRO ARIENTI με τίτλο “DALLA BRIANZA AI LAGER DEL TERZO REICH”, (Από την Μπριάντζα στα στρατόπεδα του Γ' Ράιχ) Εκδόσεις BELLAVITE, 2011. Σελ. 301 έως 303.

ΣΕΡΕΝΙΟ (SEREGNO)

- ΙΩΣΗΦ ΓΚΑΝΗ (GIUSEPPE GANI'): Γεννήθηκε στις 16 Αυγούστου του 1885 στα Ιωάννινα.
- ΣΠΕΡΑΝΤΖΑ ΖΑΧΑΡ (SPERANZA ZACCAR): Γεννήθηκε στις 17 Οκτώβρη του 1900, στην Κέρκυρα.
- ΡΕΓΓΙΝΑ ΓΚΑΝΗ (REGINA GANI'): Γεννήθηκε στις 7 Δεκέμβρη του 1926, στο Μιλάνο.
- ΕΣΘΗΡ ΓΚΑΝΗ (ESTER GANI'): Γεννήθηκε στις 19 Ιουλίου του 1928, στο Μιλάνο.
- ΑΛΜΠΕΡΤΟΣ ΓΚΑΝΗ (ALBERTO GANI'): Γεννήθηκε στις 20 Απριλίου του 1934, στο Μιλάνο.

Η παρούσα ιστορία είναι της οικογένειας Γκανή (Gani). Πρόκειται για μία ιστορία που μας παραχωρεί το μέτρο, μαζί με την αίσθηση, πόσο ανελέητος ήταν ο φυλετικός διωγμός στην περιοχή της Μπριάντζας (Brianza). Είναι η ιστορία δύο νέων με τα τρία παιδιά τους, θύμα-

τα της αισχρότητας των φασιστικών στρατευμάτων που τους συνέλαβαν: Δηλαδή, μιλάμε για Ιταλούς πολίτες, όπως και ο Ιταλός καταδότης, ο οποίος τους κατέδωσε, ένας κάτοικος της πόλης Σερένιο (Seregno) όπου η οικογένεια Γκανή είχε καταφύγει, πιστεύοντας ότι θα έβρισκε καταφύγιο και προστασία.

Η πρώτη διαμονή του Ιωσήφ Γκανή στην Ιταλία καταγράφεται στο 1918, όταν για έξι μήνες διέμεινε στην Πανσιόν «Orefice», στην ομώνυμη οδό

του Μιλάνου.

Τον Σεπτέμβριο του 1919 μεταβαίνει στη Νάπολη, όπου έμεινε μέχρι το 1925, όταν επέστρεψε στην πρωτεύουσα της Λομβαρδίας. Την πρώτη Οκτώβρη της ίδιας χρονιάς, παντρεύτηκε με την Σπεράντζα Ζαχάρ, Εβραία Ελληνικής καταγωγής. Μετά τον πολιτικό γάμο τους, οι νεόνυμφοι ολοκλήρωσαν τα δεσμά τους, τελώντας μία θρησκευτική τελετή που έλαβε χώρα στη Συναγωγή του Μιλάνου της οδού Γκουστάλλα (Guastalla), αρ. 19. Ο γάμος τους έδωσε ζωή σε τρία παιδιά: σε δυο κόρες, τη Ρεγγίνα και την Εσθήρ, και σ' ένα αγόρι, τον Αλμπέρτο.

Από το 1934 η οικογένεια Γκανή μεταβαίνει οριστικά στην κατοικία της οδού Βερτσέλη (Vercelli), αρ. 9, στο Μιλάνο. Η οικογένεια Γκανή ήταν οικονομικά ευκατάστατη. Ο Ιωσήφ Γκανή ήταν ιδιοκτήτης μιας εταιρίας εξαγωγής υφασμάτων, ενώ η οικογένειά του έμεινε σ' ένα διαμέρισμα πεντάρι, μαζί με μία οικιακή βοηθό.

Μία αναφορά της Φασιστικής Αστυνομίας καταγράφει ότι: «...Η Εβραϊκή οικογένεια Γκανή διαμένει στη οδό Βερτσέλη (Vercelli), αρ. 9, χωρίς να δώσει ιδιαίτερη αφορμή σχετικά με την ηθική, την πολιτική και τη γενικότερη στάση της».

Μετά την εφαρμογή των Φυλετικών Διακρίσεων, στο 1938, η ζωή της οικογένειας Γκανή περιπλέχθηκε. Αναγκάστηκαν να υποβάλλουν μία αίτηση ώστε να παραμείνουν στην Ιταλία (1939) και, ακόμη, να διατηρήσουν στην υπηρεσία τους, το «Άριο»

προσωπικό της (1939 και 1941): Το αίτημα βρήκε θετική ανταπόκριση.

Τα παιδιά της οικογένειας Γκανή όμως βρέθηκαν στο περιθώριο στο σχολείο τους. Η Ρεγγίνα που φοιτούσε στο Γυμνάσιο, στο σημερινό Λύκειο Αλεσάντρο Μαντζόνι (Alessandro Manzoni) του Μιλάνου, αποβλήθηκε από το Ινστιτούτο, μαζί με άλλους 64 μαθητές.

Το φθινόπωρο του 1943 ο Ιωσήφ αποφάσισε να μεταβεί με την οικογένειά του στην επαρχία της πόλης του Σερένιο (Seregno), πιθανότατα ακολουθώντας ένα διπλό σκοπό: Να γλιτώσει από τους Συμμαχικούς Βομβαρδισμούς του Μιλάνου και να αποφύγει τους διωγμούς των Εβραίων που είχαν υποκινήσει οι Γερμανοί και οι Φασίστες συνεργάτες τους της «Κοινωνικής Δημοκρατίας» (Repubblica Sociale).

Οι πρώτοι άνθρωποι που τους φιλοξένησαν, πληρώνοντας ένα μικρό χρηματικό ποσό για το ενοίκιο, ήταν τα μέλη της οικογένειας Μάτσα (Mazza), οι οποίοι τους τακτοποίησαν σε κάποιους χώρους τους, δηλαδή στο εργαστήριό τους κοπής λαμαρινών, στην οδό Μιλάνο.

Κάποιος κάτοικος του Σερένιο συνομίλικος με τον Αλμπέρτο Γκανή, ακόμη και σήμερα, διαμένει κοντά στις εγκαταστάσεις του εργαστηρίου, θυμάται πολύ καλά το παιδί με τον οποίο έπαιζε πάμπολλες φορές. Ακόμη θυμάται που μόλις ο πατέρας του Αλμπέρτο εμφανιζόταν στο δρόμο, προερχόμενος από το σταθμό, τον έπαιρνε μαζί του και οι δυο τότε πηγαίναν στο σπίτι τους και, αργότερα, δεν τον συναντούσε πιά.

Εν τω μεταξύ, ένα δημόσιο έγγραφο, φυλαγμένο στο Μιλάνο, στο Αρχείο του Ιταλικού Κράτους, με την ημερομηνία 10 Φλεβάρη 1944, αναφέρει ότι οι Φασιστικές Αρχές είχαν κατασχέσει το διαμέρισμα της οικογένειας Γκανή, μαζί μ' όλα τα αντικείμενά της και, στη συνέχεια, τελειώνει λέγοντας ότι «ο Γκανή δεν έχει βρεθεί ακόμα»: Στις 16 Ιουνίου του 1944, το Αστυνομικό Μέγαρο του Μιλάνου, θα εκδώσει την απόφαση για τη δήμευση του ακινήτου της οικογένειας Γκανή.

Λίγες μέρες αργότερα μετά τη δήμευση, στις 29 Φλεβάρη του 1944, η Ιταλική Εμπορική Τράπεζα, εφαρμόζοντας τις ισχύουσες αντιεβραϊκές διατάξεις, δήλωσε ότι ο τραπεζικός λογαριασμός της οι-

κογένειας Γκανή, στην τοπική Μιλανέζικη θυγατρική τράπεζα, ανερχόταν στο ποσό των 1.228,80 λιρετών. Ακόμη, ένα άλλο δημόσιο έγγραφο στις 16 Οκτωβρίου του 1944, μετά από την απόφαση του Προϊσταμένου της Νομαρχίας του Μιλάνου, διατάσσει τη δέσμευση αυτών των χρημάτων και την ενσωμάτωσή τους στο Ιταλικό Κράτος.

Στο μεταξύ, πιθανολογείται ότι ανάμεσα στον χειμώνα του 1943 και την άνοιξη του 1944, η οικογένεια Γκανή, με περίσκεψη, άλλαξε την κρυψώνα της, μεταβαίνοντας στο κτήριο Κα' Μπιάνκα (Ca' Bianca), που ακόμη σήμερα βρίσκεται απέναντι από το Δημοτικό Νοσοκομείο, που τότε αποτελούσε ένα μικρό και ξεχωριστό κόσμο, σχεδόν μία πόλη μέσα στην ίδια πόλη. Επρόκειτο για ένα αγρόκτημα με δυο κλειστές αυλές όπου έμεναν οικογένειες, φτωχές και ταπεινές. Η οικογένεια Κασάτι (Casati) διατηρούσε ένα μικρό χώρο της εσωτερικής αυλής. Ο Λουίτζι (Luigi), ο επικεφαλής αυτής της οικογένειας, ήταν αγρότης και πεπεισμένος αντιφασίστας, είχε εφτά παιδιά, από τα οποία πέντε ήταν κορίτσια. Η οικογένεια του Λουίτζι φιλοξένησε, όπως μπορούσε, την οικογένεια Γκανή, ενώ ο Ιωσήφ Γκανή κατέφυγε στην οδό Βόλτα (Volta), όπου έμεινε μία παντρεμένη κόρη της οικογένειας Κασάτι. Για καθημερινό φαγητό είχαν πατάτες και λαχανικά και τρώγανε όλοι μαζί. Οι Εβραίοι προσπαθούσαν να ξεχρεώσουν τις υποχρεώσεις τους όπως όπως, αλλά σύντομα εξάντλησαν όλες τις οικονομίες τους.

Όμως, κάποια στιγμή, μερικές απρόσεκτες κουβέντες ξέφυγαν από το κύκλωμα της αλληλεγγύης των φτωχών ανθρώπων.

Μία από τις κόρες του Λουίτζι Κασάτι (Luigi Casati), η Φερνάντα (Fernanda), υποψιάστηκε κάτι, επειδή στο τέλος του μήνα Αυγούστου, μερικοί στρατιώτες της Φασιστικής Φρουράς την σταμάτησαν ενώ κουβαλούσε το μεσημεριανό γεύμα στον πατέρα της στην εξοχή όπου εργαζόταν. Οι στρατιώτες την ρώτησαν σχετικά με την οικογένειά της: Αργότερα της έκαναν σωματική έρευνα. Την επόμενη ημέρα ένα στρατιωτικό απόσπασμα Ιταλών Φασιστών, συνοδευόμενο από έναν Γερμανό, εισέβαλε στην κατοικία της οικογένειας Κασάτι: Η Σπεράντζα Γκανή και τα παιδιά της βρίσκονταν εκεί. Η Φερνάντα θυμάται τις κραυγές εκεί-

νων των τρομαγμένων γυναικών, ενώ οι Φασίστες τις έσυραν, μαζί με το αγόρι, τον Αλμπέρτο. Το βράδυ οι Φασίστες στρατιώτες επέστρεψαν στο ίδιο σπίτι και συνέλαβαν τις τρεις αδερφές Κασάτι και τις οδήγησαν στο Στρατόπεδο «Μελανών Ταξιαρχών» (Brigate Nere), στην οδό Καρλίνι (Carlini). Σ' εκείνο το χώρο, τα κορίτσια φοβήθηκαν τα χειρότερα, επειδή το να κρύψει κανείς Εβραίους πολίτες, ήταν σοβαρό αδίκημα. Οι αδερφές ζούσαν σε πανικό μέχρι την επόμενη μέρα, όταν ο Υπαξιωματικός Υπηρεσίας τις απελευθέρωσε, λέγοντάς τους: «*Είστε τυχερές, ο άλλος συνελήφθη*».

Η υπόνοια αποσαφηνίστηκε αργότερα. Ο Ιωσήφ Γκανή δεν διέμεινε πια στο κτήριο Κα' Μπιάνκα, επειδή πληροφορήθηκε για την στρατιωτική εκκαθάριση στο σπίτι Κασάτι και κατάφερε να γλιτώσει. Ξέφυγε μέχρι αργά τη νύχτα, όταν συνελήφθη στην περιοχή Ντόσο (Dosso): Γι' αυτό το λόγο, οι αδερφές Κασάτι (Casati) κρατήθηκαν όμηροι και επίτηδες ο Υπαξιωματικός του Στρατοπέδου δεν επιθυμούσε να δώσει περαιτέρω εξηγήσεις. Εκείνο που είναι βέβαιο είναι ότι υπήρχε μία προδοσία από έναν πολίτη του Σερένιο: Μία αφορμή, τελικά, για την στρατιωτική εκκαθάριση. Εν συντομία, από εκείνη την στιγμή η μοίρα της οικογένειας Γκανή, τώρα πια στην φυλακή, οριστικά σημάδεύτηκε.

Αγνοούμε αν πέρασαν από τις φυλακές της πόλης Μόντζα (Monza). Είμαστε βέβαιοι ότι στις 20 Αυγούστου του 1944 η πενταμελής οικογένεια πέρασε το κατώφλι των κελιών της φυλακής του Αγίου Βικτωρίου (San Vittore) του Μιλάνου.

Τον Σεπτέμβριο του 1944 λειτουργούσε το Στρατόπεδο Συγκέντρωσης του Μπολτζάνου – Γκριές (Bolzano-Gries): Η οικογένεια Γκανή, στις 7 Σεπτεμβρη, μεταφέρθηκε εκεί, μαζί μ' άλλους Εβραίους.

Γενικά, αυτές οι μεταφορές, έλαβαν χώρα με τα λεωφορεία της Τοπικής Εταιρείας Μεταφοράς του Μιλάνου.

Γνωρίζουμε, ακόμη, με σιγουριά όλη την περίοδο κράτησης της οικογένειας Γκανή στο χωριό Γκριές (Gries), επειδή το τρένο που την οδήγησε στο Auschwitz αναχώρησε στις 24 Οκτώβρη: Δηλαδή, έμειναν 17 ημέρες στους καταυλισμούς του Στρατοπέδου Συγκέντρωσης της περιοχής Γκριές (Gries) και 18 ημέρες στη φυλακή. Εκείνη την ημέρα η οικο-

γένεια Γκανή ανέβηκε στο τρένο αρ. 18 με την σήμανση RSHA. Εκείνο το τρένο ήταν το μοναδικό τρένο που μετέφερε αποκλειστικά Εβραίους, το οποίο αναχώρησε από το Μπολτζάνο – Γκριές (Bolzano – Gries).

Πάνω στο τρένο υπήρχε μόνο ένα παιδί: Ο Αλμπέρτο Γκανή, ο οποίος συνελήφθη στο Σερένιο. Για τέσσερες μέρες ταξίδεψαν στοιβαγμένοι σαν ζώα, ενώ η δίψα τους βασάνιζε.

Στις 28 Οκτώβρη, νύχτα ακόμη, το τρένο κύλησε πάνω στην ράγα που οδηγούσε στο Στρατόπεδο του Άουσβιτς: Μία εφιαλτική σκηνή αντίκριζαν στα μάτια τους, με Γερμανούς φύλακες που κρατούσαν σκυλιά που ωρύνονταν και γάβγιζαν. Οι φυλακισμένοι κατέβηκαν από το τρένο. Ο γιατρός Mengele ή ένας από τους συνεργάτες του περίμεναν για την επιλογή. Ο Ιωσήφ, η Σπεράντζα και ο μικρός Αλμπέρτο στάλθηκαν, αμέσως, στους θαλάμους αερίων όπου σκοτώθηκαν. Ενώ η Εσθήρ και η Ρεγγίνα ήταν ανάμεσα στα 59 άτομα που πέρασαν την επιλογή, όπως προκύπτει από τα Γερμανικά έγγραφα που φυλάσσονται στο Ιστορικό Αρχείο του Μουσείου του Άουσβιτς. Σαν δούλες, τα δύο κορίτσια, υποχρεώθηκαν σε καταναγκαστική εργασία ή στάλθηκαν σε κάποιο ναζιστικό οίκο ανοχής. Στο τέλος, τα δυο κορίτσια, κατέληξαν στο Στρατόπεδο του Bergen Belsen.

Η τελευταία ημερομηνία όσον αφορά τον εντοπισμό των δύο γυναικών είναι η 11 Φλεβάρη του 1945, η οποία προκύπτει από μία μαρτυρία: Από τότε δεν γνωρίζουμε πια τίποτε.

Από αυτή την ιστορία, που την κατέγραψα σιγά-σιγά, γνώρισα μερικούς πρωταγωνιστές. Ακόμη, επισκέφτηκα τα μέρη και μπήκα στα κελιά των φυλακών. Επιπλέον, αναρωτήθηκα αν ο άγνωστος καταδότης έμαθε ποτέ αυτή την ιστορία, εάν η εικόνα του παιδιού ή των δυο κοριτσιών ήρθαν ποτέ μπροστά στα μάτια του. Και κάτι τελευταίο: Αν εκείνος ο καταδότης συγκλονίστηκε ποτέ στην ζωή του που στο τέλος η οικογένεια Γκανή έγινε στάχτη: Εντελώς, τέφρα.

[Μετάφραση του Ιταλικού κειμένου από τον Γουλιέλμο Μπιάνκο, καθηγητή Ιταλικής Φιλολογίας και Πρόεδρο του Ελληνο-Ιταλικού Συλλόγου Ιωαννίνων].

Μνημείο Ολοκαυτώματος στα Τρίκαλα

Το Δάκρυ της Ανθρωπότητας για τα Θύματα

Ένα δάκρυ στην καρδιά της εβραϊκής συνοικίας των Τρικάλων, στον πεζόδρομο της οδού Πλούτωνος στο κέντρο της πόλης, είναι το λιτό και συμβολικό Μνημείο το οποίο η πόλη των Τρικάλων αφιέρωσε «στους 139 Εβραίους της και τα 6.000.000 θύματα του Ολοκαυτώματος». Το δάκρυ σχηματίζεται από μια σιδηροδρομική γραμμή που περικλύει μια ελιά, δέντρο ιερό -σύμβολο ειρήνης και αναγέννησης. Δίπλα του η στήλη με τις μαρμάρινες επιγραφές σε τρεις γλώσσες –ελληνικά, εβραϊκά και αγγλικά- συμπυκνώνουν σε λίγες αράδες την ιστορία και τη δέσμευση στη μνήμη: **«139 Εβραίοι των Τρικάλων συνελήφθησαν στις 24 Μαρτίου 1944, εκτοπίστηκαν κι εξοντώθηκαν από τους Ναζί στα στρατόπεδα θανάτου του Αουσβιτς – Μπίρκεναου. Η πόλη των Τρικάλων θυμάται το Ολοκαύτωμα των 6.000.000 Εβραίων και αφιερώνει το Μνημείο αυτό στην ιερή μνήμη των θυμάτων».**

«Με αυτές τις ράγες -που σημάδεψαν την εκτόπισή τους- η μνήμη των χαμένων Εβραίων επιστρέφει στα Τρίκαλα», είπε χαρακτηριστικά ο Δήμαρχος Τρικάλων Δημήτρης Παπαστεργίου κατά την τελετή αποκαλυπτηρίων του Μνημείου. Μαζί τους επέστρεψαν στην πόλη των παιδικών τους χρόνων και η Νάκη Μπέγα, 92 ετών σήμερα, επιζώσα του Αουσβιτς και ο Βίκτωρ Βενουζίου, κρυμμένο παιδί της Κατοχής, που κατέθεσαν στεφάνι στο Μνημείο. Τα αποκαλυπτήρια έγι-

ναν την Κυριακή 11.11.2018, αποτελώντας την κορύφωση του τριήμερου εκδηλώσεων Μνήμης του διεθνούς Οργανισμού IHRA (Διεθνής Συμμαχία για τη Μνήμη του Ολοκαυτώματος), που έγιναν στα Τρίκαλα, από 9 – 11.11.2018, υπό την αιγίδα της φετινής Ιταλικής προεδρίας του IHRA. Οι εκδηλώσεις συνδιοργανώθηκαν από την Ιταλική Πρεσβεία, τον Δήμο Τρικκαίων, την Ελληνική Αντιπροσωπεία στον IHRA, το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος και το Εβραϊκό Μουσείο

Ελλάδος, με τη συνεργασία και την υποστήριξη των Ισραηλιτικών Κοινοτήτων Θεσσαλονίκης και Τρικάλων, της Ιταλικής Σχολής Αθηνών και του Μουσείου Τσιτσάνη.

Στην ομιλία του κατά τα αποκαλυπτήρια, ο πρόεδρος του ΚΙΣΕ Δαβίδ Σαλιτέλ

επισήμανε τον χαρακτήρα και τον ρόλο του Μνημείου αλλά και το χρέος της κοινωνίας ότι «δεν πρέπει να επιτρέψει να ξανασυμβεί ένα νέο Ολοκαύτωμα, και πως ο καθένας που περνάει από μπροστά του είναι συνυπεύθυνος γι' αυτό». Προσφωνήσεις απήχθησαν, επίσης, ο πρέσβης της Ιταλίας στην Ελλάδα Λουίτζι Μάρας και ο πρόεδρος της Ισραηλιτικής Κοινότητας Τρικάλων Ιακώβ Βενουζίου, ύστερα από την επιμνημόσυνη δέηση και την εισαγωγική ομιλία του Σοφολογιάτη Ραββίνου Λάρισας Ηλία Σαμπετάϊ.

Κατά την Κατοχή, τα Τρίκαλα αλλά και όλη η Θεσσαλία προσέφεραν μια «ζώνη ασφάλειας γύρω από τον εβραϊκό πληθυσμό τους», όπως τόνισε χαρακτηριστικά ο πρόεδρος του ΚΙΣΕ αλλά και ο πρόεδρος της Ισραηλιτικής Κοινότητας Τρικάλων. Η έντονη παρουσία αντιστασιακών οργανώσεων και η συντονισμένη δράση τους στην περιοχή, η περίοδος της Ιταλικής Κατοχής -που έδωσε σωτήριο χρόνο στις εβραϊκές οικογένειες να μάθουν ότι το «ταξίδι στην Πολωνία» ήταν χωρίς επιστροφή- η στοργική αγκαλιά που άνοιξαν οι χριστιανοί συμπλίτες, καθώς ολό-

Από την ομιλία του προέδρου του ΚΙΣΕ Δαβίδ Σαλιτέλ.

κληρα χωριά, όπως το Συκούριο, το Μαστρογιάννι, το Στόμιο κ.ά., πρόσφεραν καταφύγιο στις κατατρεγμένες εβραϊκές οικογένειες, όλα συντέλεσαν ώστε σε αυτή την περιοχή να σημειωθούν τα χαμηλότερα ποσοστά απωλειών εβραϊκών ψυχών σε πανελλαδικό επίπεδο.

Στις τριήμερες εκδηλώσεις -που περιελάμβαναν εκθέσεις με παράλληλες εκπαιδευτικές δράσεις γύρω από την ιστορία του Ολοκαυτώματος, συναυλίες και βιβλιοπαρουσιάσεις- παρέστησαν πρέσβεις και διπλωματικές αντιπροσωπείες από 14 χώρες: Ιταλία, Τσεχική Δημοκρατία, Λουξεμβούργο, Ισραήλ, Ελβετία, Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, Αυστρία, Βουλγαρία, Πορτογαλία, Ουγγαρία, Πολωνία, Ρουμανία, Ουρουγουάη και ΗΠΑ.

Ο Δήμαρχος Τρικάλων Δημήτρης Παπαστεργίου καταθέτει στεφάνι στο Μνημείο.

Ένα Corpus Επιγραφών ιχνηλατεί την ιστορία της Εβραϊκής Παρουσίας στην Ελλάδα

Σύνταγμα Ιουδαϊκών και Εβραϊκών
Επιγραφών από την Ηπειρωτική
και Νησιωτική Ελλάδα
(τέλη 4ου π.Χ. - 15ος αιώνας)

Της ΜΑΡΓΑΡΙΤΑΣ ΠΟΥΡΝΑΡΑ

Η μακραίωνη εβραϊκή παρουσία στην Ελλάδα είναι γνωστή, καθώς οι πρώτοι αφιχθέντες εγκαταστάθηκαν στα εδάφη μας ήδη από την εποχή του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Έτσι ξεκίνησε η ονομαζόμενη ρωμανιώτικη κοινότητα που μετράει δύο χιλιετίες, με κοιτίδες σε πολλές ελληνικές πόλεις, από τη Χαλκίδα και τα Ιωάννινα μέχρι την Κόρινθο και την Κρήτη. Τον 15ο αιώνα ο εβραϊκός πληθυσμός εμπλουτίστηκε από ένα κύμα Σεφαραδιτών Εβραίων, που κατέφθασε διωγμένο από την Ιβηρική Χερσόνησο. Μεγάλο μέρος του εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη επί αιώνες, μέχρι που το βάνουσο χέρι των Ναζί εξάλειψε την ευημερούσα αυτή κοινότητα.

Το Εβραϊκό Μουσείο της Ελλάδος παρουσίασε στις 8.10.2018, στην εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, τη νέα του επιστημονική έκδοση υπό τον τίτλο **Corpus Inscriptionum Judaicarum Graeciae (CIJG) – Σύνταγμα Ιουδαϊκών και Εβραϊκών Επιγραφών από την Ηπειρωτική και Νησιωτική Ελλάδα (τέλη 4ου π.Χ. - 15ος αιώνας)**. Πρόκειται για μια σημαντική τεκμηρίωση που συγκέντρωσε διάσπαρτες «ψηφίδες», ώστε να σχηματιστεί μια πιο ξεκάθαρη εικόνα για τους Εβραίους του ελληνικού γεωγραφικού χώρου, το επίπεδο ζωής, τις ασχολίες, τον πολιτισμό τους.

«Είναι σαφές ότι οι αρχαιότερες εγκαταστάσεις Εβραίων στην Ευρώπη βρίσκονται στην πατρίδα μας και πως οι πρόγονοί μας πρώτα έζησαν εδώ και πολύ αργότερα στις υπόλοιπες χώρες της Γηραιάς Ηπείρου», ανέφερε ο πρόεδρος του Δ.Σ. του ΕΜΕ, Μάκης Μάτσας, ο οποίος υπογράμμισε την τεράστια σημασία του πονήματος αυτού από επιστημονικής αλλά και ιστορικής άποψης. «Φιλοδοξούμε στο άμεσο μέλλον να κάνουμε μια έκθεση επιλεγμένων επιγραφών από αυτές που παρουσιάζονται στις σελίδες, έτσι ώστε η γνώση αυτή να γίνει προ-

σβάσιμη στο ευρύτερο κοινό και όχι μόνον στην επιστημονική κοινότητα», συμπλήρωσε. Το έργο χρειάστηκε 18 ολόκληρα χρόνια αρχαιολογικής μελέτης για να ολοκληρωθεί, αλλά και την προσήλωση της Ζανέτ Μπαττίνου, διευθύντριας του Μουσείου και της Αναστασίας Λουδάρου, που επωμίστηκαν το βάρος του σχεδιασμού και της μελέτης. Το εγχείρημα ξεκίνησε επί της θητείας του Σαμ Μπενρουμπή στο ΕΜΕ και ολοκληρώθηκε χάρις στις χορηγίες που έκαναν οι θυγατέρες του, Αλίκη και Νόρα, στη μνήμη του, αλλά και χάρις στη γενναιοδωρία του Μάκη Μάτσα.

Στην παρουσίαση μίλησε και η γενική διευθύντρια Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς του ΥΠΠΟ δρ Πολυξένη Αδάμ-Βελένη, η ομότιμη καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Λίλα Μαραγκού, ο επίτιμος διευθυντής του Επιγραφικού Μουσείου Χαράλαμπος Κριτζάς και ο ομότιμος καθηγητής Εβραϊκών και Ιουδαϊκών Σπουδών του Πανεπιστημίου του Cambridge, Nicholas de Lange.

(Από την *Καθημερινή* 12.10.2018)

Λίγα Λόγια για το CORPUS

Η δημιουργία του επιγραφικού αυτού σώματος εντάσσεται στο πλαίσιο των ερευνητικών προγραμμάτων του ΕΜΕ, τα οποία εστιάζουν στην καταγραφή, μελέτη και δημοσίευση των άυλων και υλικών τεκμηρίων του αρχαιολογικού και ιστορικού παρελθόντος των Ελλήνων Εβραίων. Η έντυπη έκδοση περιλαμβάνει τη συγκέντρωση του συνόλου των επιγραφικών τεκμηρίων εβραϊκού ενδιαφέροντος ή περιεχόμενου, που απαντούν στον ελληνικό γεωγραφικό χώρο. Η γεωγραφική κατανομή και διαίρεση του σώματος των ιουδαϊκών και εβραϊκών επιγραφών ακολούθησε κατά κύριο λόγο τον τόπο φύλαξης των επιγραφών, με στόχο την διευκόλυνση των ερευνητών και μελετητών. Κάθε επιγραφή συνοδεύεται, εκτός από τη φωτογραφική αποτύπωσή της, και από το αντίστοιχο λήμμα της, το οποίο διαρθρώνεται σε επιμέρους πεδία καταγραφής. Η έκδοση απευθύνεται τόσο στο γενικό ενδιαφερόμενο κοινό, εκπηρετώντας την ιστορική καταγραφή και τεκμηρίωση της μακραίωνης παρουσίας, αλλά και της διασποράς των εγκαταστάσεων των Εβραίων στον ελληνικό χώρο, όσο και στο ειδικό κοινό αρχαιολόγων, ιστορικών, εκπαιδευτικών, επιστημόνων και μελετητών.

Τελική επιδίωξη είναι το πόνημα αυτό να εκδοθεί και σε ψηφιακή μορφή, αποκτώντας την ευελιξία των άυλων πολιτιστικών αγαθών, ενώ το ΕΜΕ σχεδιάζει να πραγματοποιήσει μια έκθεση επιλεγμένων επιγραφικών τεκμηρίων με τη συνεργασία του Υπουργείου Πολιτισμού, στο άμεσο μέλλον.

Η Διευθύντρια του ΕΜΕ, αρχαιολόγος Ζανέτ Μπαττίου, στην ομιλία της κατά την βιβλιοπαρουσίαση του έργου, ανέφερε σχετικά με το περιεχόμενο των πολύτιμων ιστορικών στοιχείων που μας παρέχουν οι επιγραφές: «2.400 χρόνια αργότερα από την αρχαιότερη επιγραφή, εξεταζόμενες ως σώμα, οι επιγραφές μιλούν, και όσα μας λένε δεν ακούγονται άγνωστα ή ακατανόητα... Μιλούν για το πένθος της απώλειας προσφιλών προ-

σώπων, για τον πόνο γονέων που τα παιδιά τους αποβίωσαν πριν από αυτούς, για τιμή και σεβασμό προς τους θεσμούς. Στις σκαλισμένες αράδες παρελαύνουν ονόματα συνηθισμένα και πρωτότυπα, τιμητικές εκφράσεις, τίτλοι και αξιώματα, θρήνοι, ιερά χωρία, ευχές και *αραιί*, αποκαλύπτοντας τα αξιωμακρόντα ενός ολόκληρου κόσμου, που ίσως δεν διαφέρει και τόσο από τον δικό μας. Μια διακριτή θρησκευτική κοινότητα, που χάραζε σταδιακά τον δρόμο της σε μια νέα επιλεγμένη πατρίδα, μέσα στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο, ορίζοντας με τη γλώσσα και την ιδιαίτερη παράδοσή της το πέρασμα του χρόνου και τις αλλαγές των καιρών, εμμένοντας στις ιδιαιτερότητές της, ενώ ταυτόχρονα προσάρμοζε τις αρχές της και υιοθετούσε νέα στοιχεία, δημιουργώντας έτσι μια μοναδική τοπική παράδοση.

Κι εμείς σήμερα, ψαύουμε τα κατάλοιπα της ύπαρξης εκείνων των ανθρώπων, το χνάρι που άφησαν πίσω τους, πάνω στην πέτρα, και νιώθουμε ότι ίσως συμβάλλαμε ελάχιστα στην προσπάθειά τους να ικανοποιήσουν μια βαθιά ανθρώπινη ανάγκη: να μην ξεχαστούν.

Καθώς το πόνημα αυτό ξεκινάει την πορεία του στην επιστημονική και εκπαιδευτική κοινότητα καθώς και στο ευρύτερο αναγνωστικό κοινό, εύχομαι να αποτελέσει εκλεκτό τεκμήριο των ερευνητικών δυνατοτήτων του Ε.Μ.Ε. και να αποδειχθεί χρήσιμη πηγή γνώσης και έμπνευσης, αλλά και πολύτιμη αφορμή για συζήτηση».

Κοιτάζοντας κατάματα το κακό

Του ΣΠΥΡΟΥ ΚΑΚΟΥΡΙΩΤΗ

Ο Μπεν Φέρεντς ήταν ο εισαγγελέας στη δίκη των ναζιστικών Einsatzgruppen, στη Νυρεμβέργη, το 1947, σε ηλικία μόλις 27 ετών. Τα τάγματα θανάτου των SS δολοφόνησαν πάνω από ένα εκατομμύριο ανθρώπους στα «ανατολικά εδάφη», μετά τη γερμανική εισβολή στην ΕΣΣΔ. Από τους 3.000 δολοφόνους, δικάστηκαν 24 και οι δεκατέσσερις καταδικάστηκαν σε θάνατο δι' απαγχονισμού.

Ο 98χρονος σήμερα αμερικανοεβραίος είχε πάρει μέρος στον πόλεμο, και μαζί με τα αμερικανικά στρατεύματα είχε βρεθεί από τους πρώτους στο Μπούχενβαλντ. Σε πρόσφατη συνέντευξή του στην Κατερίνα Οικονομάκου, στο inside story, αφηγείται ένα περιστατικό που συνέβη μόλις έφτασε στο στρατόπεδο: Τον πλησίασε ένας κρατούμενος που εργαζόταν στο γραφείο της διοίκησης και τον οδήγησε σε ένα σημείο κοντά στα ηλεκτροφόρα σύρματα: «Εκεί σκάσαμε και ξεθάψαμε ένα κουτί. Και μέσα στο κουτί υπήρχαν κάρτες με ονόματα και φωτογραφίες όλων των αξιωματικών που είχαν περάσει από το στρατόπεδο», λέει.

Ο κρατούμενος είχε πάρει διαταγή να καταστρέφει τις κάρτες μετά την αποχώρηση των αξιωματικών, αλλά «τις φύλαξε. Και κάθε φορά που φύλαγε μια κάρτα, έθετε τη ζωή του σε κίνδυνο. Και όταν μου τις παρέδωσε, γνώριζε ότι μου παρέδιδε τεκμήρια ανεκτίμητης αξίας», λέει ο Φέρεντς. «Μέσα σε αυτήν την κόλαση, εκείνος ο άνδρας είχε διατηρήσει την ελπίδα του ότι θα ερχόταν η μέρα που οι ένοχοι θα λογοδοτούσαν. Με αυτήν την ελπίδα τα φύλαξε», καταλήγει.

Με αντίστοιχη ελπίδα, ο γεννημένος στη Θεσσαλονίκη Μαρσέλ Νατζαρή, κρατούμενος στο Άουσβιτς-Μπίρκεναου, επιφορτισμένος με το θλιβερό καθήκον να αδειάζει τους θαλάμους αερίων και να αποτεφρώνει τα πτώματα των ομοθρήσκων του, μαζί με τους άλλους συντρόφους του στο Sonderkommando, έθαψε τον Νοέμβριο του 1944 στο Άουσβιτς ένα θερμός, μέ-

σα στο οποίο περιείχετο ένα χειρόγραφο, μια μαρτυρία ανεκτίμητης αξίας, που απευθυνόταν στο μέλλον, με την ελπίδα της δικαιοσύνης. Ήταν ένα είδος διαθήκης, καθώς γνώριζε πως μέλλον για τον ίδιο πιθανόν δεν θα υπάρξει: «δυστυχώς κατά τα φαινόμενα δεν θα μπορέσουμε να ξανασυναντηθούμε πια», γράφει στους αγαπημένους του. Αλλά ήταν και μια λεπτομερής μαρτυρία για τις συνθήκες κάτω από τις οποίες βρήκαν φρικτό θάνατο εκατομμύρια συγκρατούμενοί του.

Αυτή η προσδοκία δικαιοσύνης αποτελούσε μια κίνηση ριζικής αισιοδοξίας, καθώς αναφέρεται –και συμμετέχει με αυτόν τον τρόπο– στην ανθρωπότητα του αύριο, από την οποία απαιτεί δικαίωση. Ήταν μια χειρονομία με την οποία ο κρατούμενος-αριθμός διεκδικούσε την ανθρώπινη ιδιότητά του. Και ο Νατζαρή, μαζί με δεκάδες άλλους συγκρατούμενούς του, τη διεκδίκησε αυτήν την ανθρώπινη ιδιότητά του αποζητώντας έναν θάνατο *εν ελευθερία*, έχοντας πάρει μέρος στην εξέγερση των Sonderkommando, λίγες μέρες προτού θάψει το χειρόγραφο του.

Το θαμμένο χειρόγραφο βρέθηκε το 1980 και ήταν σχεδόν αδύνατον να διαβαστεί. Έπρεπε να περάσουν σχεδόν τριάντα πέντε χρόνια ώστε, με τη βοήθεια της σύγχρονης τεχνολογίας, ο ιστορικός Πάβελ Πολιάν και ο ειδικός της πληροφορικής Αλεξάντρ Νικιτιάεφ να μπορέσουν να το αποκρυπτογραφήσουν σχεδόν στο σύνολό του.

Ο πρώην αντάρτης του ΕΛΑΣ Μαρσέλ Νατζαρή, όμως, θα καταφέρει να βγει ζωντανός από το στρατόπεδο. Μετά από περιπλανήσεις θα επιστρέψει στην Ελλάδα, θεωρώντας χαμένο το θαμμένο χειρόγραφο, και θα καταγράψει για άλλη μια φορά, εκτενέστερα, τα όσα έζησε, το 1947. Θα είναι ένας από τους λίγους που θα κατορθώσουν, τόσο νωρίς, να βάλουν σε λόγια την εμπειρία τους. Ίσως γιατί η αφήγηση είναι κι αυτή μια μορφή αντίστασης στον θάνατο...

Το κείμενο αυτό εκδόθηκε μετά τον θάνατό του το

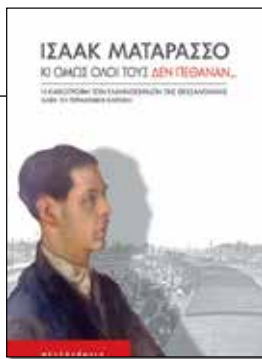
1971, στην Αμερική όπου μετανάστευσε. Χάρη στη φροντίδα της κόρης του Νέλλης και την επιμέλεια της καθηγήτριας Φραγκίσκης Αμπατζοπούλου, εκδόθηκε το 1991, μαζί με σπαράγματα από το θαμμένο χειρόγραφο. Σήμερα, χάρη στη φροντίδα των εκδόσεων Αλεξάνδρεια, τα *Χειρόγραφα 1944-1947* επανεκδίδονται στη σειρά «Εβραϊκή ιστορία», περιλαμβάνοντας τόσο το σύνολο του χειρογράφου του 1944 όσο και τη μαρτυρία του 1947, μαζί με εκτεταμένη ιστορική τεκμηρίωση από τους Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Πάβελ Πολιάν, Αντρέας Κίλιαν και Αλεξάντρ Νικιτιάεφ.

Πρόκειται για εξαιρετικά πολύτιμο ιστορικό τεκμήριο, καθώς αποτελεί την πρωιμότερη από τις τρεις μαρτυρίες που διαθέτουμε στα ελληνικά για την εξέγερση των κρατουμένων στο Άουσβιτς και την ανατίναξη του κρεματορίου από τα μέλη του Sonderkommando. Μετά τη μαρτυρία του Νατζαρή, εκδόθηκε (πρώτα στα αγγλικά) η μαρτυρία του Λεών Κοέν, *Από την Ελλάδα στο Μπίρκεναου*.

Η εξέγερση των εργατών στα κρεματόρια (Κυαναυγή 2017), ενώ η τρίτη μαρτυρία Έλληνα Εβραίου από την εξέγερση, αυτή του Σλόμο Βενέτσια, θα κυκλοφορήσει το 2006 στα αγγλικά, για να μεταφραστεί αργότερα στα ελληνικά (*Sonderkommando. Μέσα από την κόλαση των θαλάμων αερίων*, Πατάκης 2008).

Γνωρίζουμε ότι για τους περισσότερους από τους επιζήσαντες που επέστρεψαν από τα στρατόπεδα το μέγεθος της εμπειρίας ήταν τέτοιο που δεν μπορούσε να μεταβληθεί σε λόγο. Είναι χαρακτηριστικός ο τρόπος που περιγράφει ο Ισαάκ Ματαράσσο στο βιβλίο του *Κι όμως όλοι τους δεν πέθαναν...*, που πρωτοκυκλοφόρησε το 1948 και επανεκδίδεται και αυτό στη σειρά των εκδόσεων Αλεξάνδρεια, την επιστροφή του πρώτου Εβραίου επιζήσαντα στη Θεσσαλονίκη, του Μπατή: Παντού, όπου διηγόταν τι πέρασε, «με πήραν για λιγάκι τρελό», έλεγε. Το απόλυτο Κακό αντιστέκεται στην άμεση κατανόηση.

Ο γιατρός Ισαάκ Ματαράσσο διασώθηκε χάρη στην καταφυγή του στον ΕΛΑΣ, στον οποίο προσέφερε τις ιατρικές του υπηρεσίες στο βουνό. Είναι ο

πρώτος που κατέγραψε στα ελληνικά τον διωγμό των Εβραίων της Θεσσαλονίκης από τους Ναζί, περιγράφοντας λεπτομερώς την πορεία που κατέληξε στην εκτόπισή τους, με τον τρόπο του αυτόπτη, όσο το δυνατόν πιο αντικειμενικά και τεκμηριωμένα. Στη σημερινή έκδοση περιλαμβάνεται και ένα ανέκδοτο κείμενο του Ματαράσσο, όπου καταγράφει τα προσωπικά του βιώματα και διασώζει ιστορίες φίλων του, χωρίς να νιώθει αναγκασμένος να υπακούσει σε μια απρόσωπη και ψυχρή «αντικειμενικότητα», η οποία χαρακτηρίζει την υπόλοιπη μαρτυρία του.

Η σειρά μαρτυριών των εκδόσεων Αλεξάνδρεια συμπληρώνεται με τη συλλογή επιστολών *Μη με ξεχάσετε*, στην οποία περιλαμβάνονται τα γράμματα που έστειλαν τρεις εβραίες μητέρες από το γκέτο της Θεσσαλονίκης στους γιους τους στην Αθήνα, λίγο πριν τη βίαιη μεταφορά τους στο Άουσβιτς. Αυτό το σπάνιο υλικό, που εκδίδεται χάρη στην επιμέλεια του Λεών Σαλτιέλ, προσφέρει μια

μοναδική ματιά για την καθημερινότητα των εβραίων γυναικών στην κατοχική Θεσσαλονίκη, αλλά και την ιδιαίτερη οπτική τους, τη μέριμνα και την αγωνία για τους γιους τους, όταν το Κακό, ήδη παρόν, δεν είχε ακόμη δείξει ολόκληρο το πρόσωπό του.

Σε μια εποχή που η «εποχή της μαρτυρίας» δίνει πλέον τη θέση της στην «εποχή της ιστορίας», καθώς οι ίδιοι οι μάρτυρες όλο και περισσότερο δεν είναι πια μαζί μας, αλλά και που η ίδια η ιστορική επιστήμη έχει πλέον συγκροτήσει τα μεθοδολογικά εργαλεία που της είναι απαραίτητα προκειμένου να αντλήσει από τον πλούτο των μαρτυριών, η εκδοτική σειρά «Εβραϊκή ιστορία» μας δίνει την ευκαιρία να ξαναδιαβάσουμε τα κείμενα αυτά, να ακούσουμε ξανά τις φωνές αυτές από το παρελθόν, θέτοντάς τους διαφορετικά ερωτήματα απ' ό,τι όταν πρωτοπαρουσιάστηκαν.

[Ο Σπύρος Κακουριώτης είναι πολιτιστικός συντάκτης, κριτικός και μεταφραστής. Το άρθρο του αυτό αναδημοσιεύεται από τον διαδικτυακό τόπο του περιοδικού «Ο Αναγνώστης», <https://www.oanagnostis.gr/>].

Τα τρία Ε (ΕΕΕ) και ο εμπρησμός του Κάμπελ

Το πογκρόμ του 1931 στη Θεσσαλονίκη

Το βιβλίο «*Τα τρία Ε (ΕΕΕ) και ο εμπρησμός του Κάμπελ - το πογκρόμ του 1931 στη Θεσσαλονίκη*», του Μιχάλη Τρεμόπουλου, που κυκλοφορεί από τις εκδόσεις του Κέντρου «Αντιγόνη» (2018, σ. 440), είναι μια εξαντλητική έρευνα με αδημοσίευτο υλικό και φωτογραφίες. Αναφέρεται σε ένα σημαντικό κεφάλαιο της προπολεμικής Θεσσαλονίκης, που ερευνήθηκε με πληρότητα και συμπληρώνει σημαντικές σελίδες της ιστορίας της πόλης.

Η «Εθνική Ένωση Έλλάς» (ΕΕΕ ή 3Ε) δεν υπήρξε μια απλή οργάνωση. Η εμφάνισή της το 1927 στη Θεσσαλονίκη και η ανάπτυξή της είναι αντίστοιχη των εξελίξεων στην Ελλάδα -και στην Ευρώπη- κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου και της Κατοχής. Με προσφυγικές ρίζες και πολιτικές διασυνδέσεις, η ΕΕΕ αναδείχθηκε μετά το 1929 σε σημαντική εθνικιστική, αντισημιτική και αντικομμουνιστική οργάνωση, συσπειρώνοντας χιλιάδες μέλη και δημιουργώντας δεκάδες παραρτήματα σε όλη την Ελλάδα καθώς και δορυφορικές ή συνεργαζόμενες οργανώσεις.

Κορυφαία στιγμή της αντισημιτικής και φασίζουσας δράσης της αποτελεί το πογκρόμ στο Κάμπελ αλλά και στους άλλους εβραϊκούς συνοικισμούς της πόλης τον Ιούνιο του 1931. Οι επιθέσεις, οι εμπρησμοί, οι νεκροί, οι τραυματίες και ο ξεριζωμός των φτωχών Εβραίων, γεγονότα που απωθήθηκαν στο συλλογικό ασυνείδητο, είχαν ανάγκη από λεπτομερή καταγραφή, όπως και η στάση του Τύπου, των πολιτικών, των κομμάτων, της Δικαιοσύνης κτλ.

Η ακριβής καταγραφή των γεγονότων, της ρητορικής, των διασυνδέσεων και των δράσεων της ΕΕΕ και των συμμαχικών της οργανώσεων, στηρίζεται σε πολύχρονη και μεθοδική έρευνα και μελέτη και συγκεντρώνει πολύτιμο αδημοσίευτο υλικό μεταξύ του οποίου και τα πρακτικά της απαλλακτι-

κής δίκης των εμπρηστών του Κάμπελ και των ηθικών αυτουργών, τα οποία παρουσιάζονται ενδελεχώς. Το βιβλίο προλογίζει η ιστορικός Ρένα Μόλχο τονίζοντας τη στενή σχέση μεταξύ εθνικισμού, αντισημιτισμού και φασισμού, αλλά και τις σχέσεις πολιτείας κι εκκλησίας με τα 3Ε, που καταδεικνύονται μέσα από τη μελέτη Τρεμόπουλου.

Το βιβλίο παρουσιάστηκε στην Αθήνα, στην αίθουσα της ΕΣΗΕΑ, στις 27.9.2018, με ομιλητές την αν. καθηγήτρια του Παντείου Παντεπιστημίου Βασιλική Γεωργιάδου, τον καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών Αντώνη Λιάκο, τον δημοσιογράφο Βίκτωρα Ελιέζερ, Γ.Γ. του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος, τον δημοσιογράφο Δημήτρη Ψαρρά και τον συγγραφέα.

Ο Μιχάλης Τρεμόπουλος μίλησε για την πολυετή έρευνά του και παρουσίασε μέρος του πρωτογενούς υλικού του βιβλίου του.

«Με βάση την αντίληψη ότι η πατρίδα μας δεν είναι μια στιγμή μάχης στα σύνορα, αλλά ό,τι μας δένει με τον τόπο μας και όχι η υπεράσπιση μιας συνέχειας από το αρχαίο παρελθόν, που πολλές φορές δείχνει ότι δεν υπάρχει τόσο πλούσιο παρόν, ξεκίνησα τη μελέτη και την έρευνα προσπαθώντας να ερμηνεύσω γιατί στη Θεσσαλονίκη είχαμε φαινόμενα όπως αυτό του Ψωμιάδη. Αυτή η έρευνα μου έδωσε τη δυνατότητα να συνδέσω την ιστορία

με το φαινόμενο της ανόδου της ακροδεξιάς σήμερα», είπε χαρακτηριστικά ο συγγραφέας κατά την εκδήλωση της βιβλιοπαρουσίασης στην Αθήνα.

Η αναπληρώτρια καθηγήτρια Πολιτικής Επιστήμης στο Πάντειο Πανεπιστήμιο Βασιλική Γεωργιάδου υπογράμμισε ότι το βιβλίο του Μιχάλη Τρεμόπουλου, που ρίχνει φως στη σκοτεινή ιστορία της Θεσσαλονίκης, είναι μια απαιτητική εργασία και ερευνητικά μια έντιμη δουλειά, καθώς έχει μελετήσει την οργάνωση 3 Ε όσο κανείς και αποκαλύπτει πτυχές της που δεν γνωρίζαμε ως σήμερα. «Η σύγχρονη ακροδεξιά αντλεί από προϋπάρχουσες δεξαμενές και μπορούμε να αντιμετωπίσουμε και τα «τρία Ε» ως μια τέτοια δεξαμενή. Οργανώσεις που επιδόθηκαν σε μορφές βίαιου ακτιβισμού, εκπαίδευσαν ένα κοινό ακολούθων σε τέτοιες μορφές βίαιης δράσης και έχουν αφήσει ένα αποτύπωμα. Και όπως η μνήμη αφήνει αποτυπώματα που μετουσιώνονται σε πολιτικές και ιδεολογικές ταυτότητες, έτσι και η στράτευση σε ακραίες μορφές δράσης, η ενεργητική ή παθητική υποστήριξη μορφών βίαιης δράσης, δημιουργεί πολιτικούς προσανατολισμούς. Το βιβλίο μας βοηθάει και στην αποκωδικοποίηση αυτών των προσανατολισμών», τόνισε μεταξύ άλλων η κα Γεωργιάδου.

Ο δημοσιογράφος και Γ.Γ. του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος Βίκτωρ Ελιέζερ αναφέρθηκε στην πολύχρονη έρευνα και μελέτη του Μιχάλη Τρεμόπουλου για το σημαντικό αυτό κεφάλαιο της προπολεμικής Θεσσαλονίκης και υπογράμμισε ότι τα φαινόμενα του εθνικισμού, του φασισμού, του αντισημιτισμού του μεσοπολέμου σί-

γουρα έχουν μεγάλη συνάφεια με σύγχρονες καταστάσεις και πρακτικές που πρέπει και να ερμηνευτούν και να αντιμετωπιστούν. «Το βιβλίο ανατρέπει την επικρατούσα άποψη ότι στην Ελλάδα δεν υπήρχε αντισημιτισμός. Στην Ελλάδα υπήρχε αντισημιτισμός και ο φασισμός και ο ναζισμός βρήκαν πρόσφορο έδαφος ώστε να υλοποιήσουν τους στόχους τους. Ωστόσο, η Ελλάδα δεν ήταν και δεν είναι αντισημιτική χώρα, διότι αν ήταν οι εμβρυϊκές κοινότητες δεν θα μπορούσαν να ακμάσουν στην οικονομική και στην πνευματική ζωή του τόπου», συμπλήρωσε.

Ο καθηγητής Νεώτερης Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Αντώνης Λιάκος αναφέρθηκε σε αντίστοιχα φαινόμενα στην Ευρώπη το ίδιο χρονικό διάστημα και μίλησε για τον καθοριστικό ρόλο του Τύπου στην ανάπτυξη και τη διάδοση της επιθετικότητας εκείνη την περίοδο. Τόνισε τη «ζώνη ανοχής» στις δράσεις της 3Ε που είχε δημιουργηθεί από τις Αρχές και την Εκκλησία και καλλιιεργήθηκε πάνω στο ιστορικό πλαίσιο της κομματικής διαμάχης του μεσοπολέμου και στα τοπικά μειονοτικά ζητήματα.

Τέλος, ο δημοσιογράφος της «Εφημερίδας των Συντακτών» Δημήτρης Ψαρράς, αφού υπογράμμισε ότι η μελέτη του Μ. Τρεμόπουλου αποκαθιστά την αλήθεια γύρω από ένα δύσκολο θέμα που μέχρι πρότινος αποτελούσε ταμπού, παραλλήλισε τη δράση της 3Ε με τη σύγχρονη δράση της Χ.Α. και κατέληξε λέγοντας ότι «τότε δεν εισακούστηκε ο Άγγελος Σικελιανός και σήμερα μάλλον δεν υπάρχει κανείς να μιλήσει».

Προσέγγιση στην Εβραϊκότητα του Φίλιπ Ροθ

«Ο Φίλιπ Ροθ και η εβραϊκότητα» ήταν το θέμα της εκδήλωσης που οργάνωσε το ΚΙΣΕ στις 26.11.2018, στο αμφιθέατρο του Μουσείου Μπενάκη της οδού Πειραιώς.

Οι ομιλητές, Σταύρος Ζουμπουλάκης, συγγραφέας και πρόεδρος του εφορευτικού συμβουλίου της Εθνικής Βιβλιοθήκης, Ηλίας Μαγκλίνης δημοσιογράφος και συγγραφέας, και Κατερίνα Σχινά, μεταφράστρια έργων του Ροθ, κριτικός λογοτεχνίας και συγγραφέας, καθώς και ο Δρ. Μωϋσής Ελισάφ, μέλος του Δ.Σ. του ΚΙΣΕ και πρόεδρος της Ισραηλιτικής Κοινότητας Ιωαννίνων, μίλησαν για το πώς αποτυπώνεται η εβραϊκή ταυτότητα του πολυβραβευμένου συγγραφέα Φίλιπ Ροθ στο έργο του, το τί σήμαινε για εκείνον, πόσο τον βασάνιζε η στερεοτυπική προσέγγιση των άλλων απέναντι στους Εβραίους και παράλληλα πόσο τον καταπίεζε η 'καθωσπρεπική' τυπολατρική ζωή της εβραϊκής κοινότητας του Νιούαρκ όπου μεγάλωσε και πώς τελικά ένωσε την απόλυτη ελευθερία στην ολοκλήρωσή του ως συγγραφέας.

Προλογίζοντας την εκδήλωση ο Μωϋσής Ελισάφ ευχαρίστησε τους ομιλητές «που αποδέχθηκαν την πρόσκληση του ΚΙΣΕ που είναι συνάμα και μια πρόκληση, καθώς η εβραϊκότητα των μυ-

θιστορημάτων του Ροθ έχει κατά καιρούς αμφισβητηθεί ακόμη και από τον ίδιο τον συγγραφέα». Ο Μ. Ελισάφ, δίνοντας το στίγμα της πρόκλησης της προσέγγισης της εβραϊκότητας στον Ροθ, τόνισε πως «Οι ιδιότητες του συγγραφέα και του Εβραίου βρίσκονται σε στενό διάλογο μεταξύ τους αφού η μία τροφοδοτεί την άλλη και δύσκολα θα υπήρχε ο συγγραφέας χωρίς τον Εβραίο. Εξάλλου, η σύγκρουση μεταξύ του να λες εβραϊκές ιστορίες και να λες ιστορίες για τους Εβραίους

είναι σύγκρουση καθοριστική για τον Ροθ που οδήγησε εβραϊκούς κύκλους να τον κατηγορούν ως έναν Εβραίο που μισεί τον εαυτό του».

Ο Ηλίας Μαγκλίνης μίλησε για την αντιπαράθεση του Ροθ με την αμερικανική εβραϊκή κοινότητα εμβαθύνοντας στις πτυχές αυτής της σύγκρουσης και από τις δύο πλευρές. Ο Ροθ γράφει για τους Εβραίους ως ανθρώπους και όχι ως Εβραίους. Δεν υπάρχουν μόνο καλοί, ούτε μόνο κακοί Εβραίοι, ως άνθρωποι μπορούν να είναι καλοί ή κακοί, γεμάτοι αντιφάσεις, πάθη, προβλήματα. Ο ίδιος ο Ροθ αναρωτιόταν γιατί αναφέρονται σ' αυτόν ως «αμερικανοεβραίο» συγγραφέα και όχι στον Χέμινγουεϊ ως «αμερικανοχριστιανό» συγγραφέα, και απέδιδε μεγάλη σημασία στο να προσδιορίζεται ως Αμερικανός. Από την άλλη πλευρά, τα έργα του θεωρήθηκαν «λογοτεχνικές χειροβομβίδες» από την αμερικανική εβραϊκή κοινότητα που τον θεωρεί έναν αμφιλεγόμενο αντισημίτη. Είναι η εποχή που οι Εβραίοι μετανάστες έχουν μόλις ενσωματωθεί στην αμερικανική κοινω-

Βιβλίο

νία και δεν είναι ακόμη έτοιμοι να μιλήσουν ανοιχτά και χωρίς ταμπού για τις κλειστές μειονοτικές κοινότητες που κληρονόμησαν. Ο Ηλίας Μαγκλίνης κατέληξε στο ότι παρότι ο Ροθ ήταν ένας δηλωμένος άθεος και άθρησκος κουβαλάει μέσα του και μεταφέρει στο έργο του το πολιτισμικό αποτύπωμα του λαού του.

Η Κατερίνα Σχινά στην εισήγησή της αναφέρθηκε στις αντικρουόμενες ταυτότητες του Ροθ όπως αναδύονται μέσα από τους χαρακτήρες των μυθιστορημάτων του, και διάβασε χαρακτηριστικά αποσπάσματα από τα έργα του. Ο Ροθ αναζητούσε την εβραϊκότητά του, δεν την θεωρούσε απλώς δεδομένη. Στα έργα του η σχέση με την εβραϊκότητα αναμνησκάζεται συνεχώς, αποτελεί τραύμα ή αντικείμενο προς εξερεύνηση στο ντιβάνι του ψυχαναλυτή. Τα στοιχεία της αναμετρούνται με την κριτική σκέψη του συγγραφέα και περνάνε ως αναζήτηση μέσα στους έντονα ηθοπλαστικούς διαλόγους των ηρώων του. Ο Ροθ εξυμνεί τις αντιθέσεις και εξετάζει τα θέματά του τολμηρά. Ο διάλογος με την εβραϊκή οικογένεια, ο διάλογος-αντιπαράθεση της εβραϊκής διασποράς με τους Εβραίους του Ισραήλ είναι θέματα αγωνιώδους διερεύνησης στα έργα του Ροθ. Η Κατερίνα Σχινά ολοκλήρωσε με ένα σχόλιο του Απελφελντ για τον Ροθ: Η πίστη του τελικά προς την εβραϊκότητά του είναι θριαμβευτικά πασιδηλη και ενισχύεται περισσότερο από το γεγονός ότι προσπαθεί να την αποτινάξει.

Ο Σταύρος Ζουμπουλάκης εστίασε στην εβραϊκότητα του Ροθ μέσα από την βαθιά σχέση του με τον πατέρα του όπως την μεταφέρει στο βιβλίο του «Πατρική Κληρονομιά». Στο βιβλίο αναδεικνύεται η αξία των βιωμένων δεσμών της οικογενειακής ζωής ως μοναδικής πραγματικής κληρονομιάς, που ο Ροθ επεξεργάζεται μέσα από την ασθένεια του πατέρα του και τις τελευταίες μέρες της ζωής του καθώς προετοιμαζόταν για τον θάνατο με την ίδια μεθοδικότητα που τον διέκρινε σε όλη του τη ζωή. Ο Σταύρος Ζουμπουλάκης επισήμανε ότι η εβραϊκότητα του Ροθ είναι κατ'εξοχήν μη απαρνήσιμη διότι είναι αυτή που τον διαμόρφωσε ως σκεπτόμενο άνθρωπο και ως συγγραφέα.

ΛΕΩΝ Α. ΝΑΡ
*Ξανά στη
Σαλονίκη
Η μετέωρη επι-
στροφή των
Ελλήνων Εβραίων
στον γενέθλιο τόπο
(1945-1946)*

(Προλεγόμενα: Στράτος Ν.
Δορδανάς, Εκδ. Πόλις, Αθήνα
2018)

Η επώδυνη ανασυγκρότηση της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης (1945-1946) και η καταγραφή των εμποδίων που συναντούσε η επανένταξη των Εβραίων στη συλλογικότητα της πόλης. Οι διαρκείς προσπάθειες για την επανάκτηση των κατασχεμένων ακινήτων και η απροθυμία του κράτους να έρθει σε αντιπαράθεση με τους μεσεγγυούχους. Η μεταπολεμική λεηλασία του κατεστραμμένου νεκροταφείου της Κοινότητας και οι συνθήκες κάτω από τις οποίες έδρασε η Υπηρεσία Διαχείρισης Ισραηλιτικών Περιουσιών.

Ο Λέων Α. Ναρ, αξιολογώντας πλουσιότατο αρχαιολογικό υλικό, αξιολογεί τις συνθήκες που επικράτησαν τα δύο πρώτα χρόνια

της μεταπολεμικής ανασύστασης της Κοινότητας, η οποία, χωρίς να απομακρύνεται από τον κλονισμό που υπέστη, προσπαθεί να εξοικειωθεί σταδιακά με τη διαχείριση της νέας πραγματικότητας.

ΜΑΡΙΑ ΓΑΒΑΛΑ
Κόκκινος Σταυρός

(Εκδ. Πόλις, Αθήνα 2018)

Η Αριάδνη Χόπε, Ελληνογερμανίδα φοιτήτρια, σπουδάζει Ιστορία της Τέχνης στο Πολυτεχνείο της Δρέσδης. Το θέμα της μεταπτυχιακής εργασίας της είναι η σχέση ανάμεσα στην Τέχνη και στις εκφραστικές δυνατότητες ψυχασθενών, χρονίως ιδρυματοποιημένων, που εξοντώθηκαν από τους Ναζί, με σκεπτικό τη «δια νόμου εξόντωση άχρηστων ζώων».

Ο «Κόκκινος Σταυρός» είναι ένα μυθιστόρημα πάνω σε αληθινά και επινοημένα πρόσωπα, σε πραγματικά και φανταστικά γεγονότα, με δραστικές επεμβάσεις, έτσι ώστε το ιστορικό στοιχείο περιπλέκεται με το μυθιστορη-

ματικό, όπως ακριβώς το παρόν συναντά το παρελθόν και ενίοτε συνοδοιπορεί μαζί του. Ένα αδιάσπαστο σύνολο, ένα πολύπτυχο, με μεγάλη σημασία να δίνεται στη φυσιογνωμία των ξεχωριστών χρονικών περιόδων. Οι δύο εποχές, η ιστορική (Μεγάλος Πόλεμος, Βαϊμάρη, Ναζιστική Γερμανία) και η σύγχρονη συνυπάρχουν, άλλοτε σαν θεατρικά δρώμενα και άλλοτε σαν κινηματογραφικά έργα καταδίωξης. Οι εξομολογήσεις των προσώπων είναι ο μίτος που τα οδηγεί προς την αυτογνωσία, την ελάφρυνση του βάρους των ενοχών και, ενδεχομένως, προς την αποφόρτιση και την ανακούφιση.

ΡΑΧΗΛ ΧΑΣΙΔ – ΚΑΛΑΝΤΖΟΠΟΥΛΟΥ

Εδώ δεν έχει γιατί

(Εκδ. Ποταμός, Αθήνα 2017, εισαγωγή: Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου)

Η Ραχήλ Χασίδ ήταν ένα ξένοιαστο κορίτσι 11 χρονών όταν έμαθε ότι κηρύχθηκε πόλεμος. Ήταν 12 όταν οι Γερμανοί μπήκαν στην πόλη της, την Καβάλα, το 1941. Ήταν ένα κυνη-

γημένο κορίτσι 13 χρονών όταν ο διωγμός την έφερε στη Θεσσαλονίκη κι έπειτα στην Αθήνα. Ήταν 14 όταν εκτοπίστηκε στο Μπέργκεν Μπέλζεν, το 1944. Ήταν ένα «ερείπιο ζωντανό» – όπως η ίδια αναφέρει στον πρόλογό της – στην ηλικία των 15 χρονών, το 1945, όταν απελευθερώθηκε από τους Αμερικανούς. Έγινε μια δυναμική γυναίκα που πάλεψε, μορφώθηκε, εργάστηκε, δημιούργησε οικογένεια.

Στο βιβλίο της «Εδώ δεν έχει γιατί» καταγράφει την περιπέτεια της ζωής της στην Κατοχή, την ομηρία της αλλά και την μετέπειτα περίοδο της αναζήτησης των μεγάλων και αναπάντητων 'γιατί' μέσα από τη μελέτη της ιστορίας. Όπως συχνά στις προσωπικές μαρτυρίες των επιζώντων, κινητήρια δύναμη για τη συγγραφή του βιβλίου είναι το χρέος απέναντι στους αδικοχαμένους: «Ήθελα να αφηγηθώ τον τραγικό θάνατο των συγγενών μου, της Ρινέτ, δεκατεσσάρων χρονών, και του αδερφού της, Μωρίς Ερρέρα, είκοσι, της Λορέτ, δεκαεπτά, και του αδερφού της, Τόρρυ Κουένκα, είκοσι τριών, και των γονιών τους, της Αιμέ και του Μανουέλ Ερρέρα και της χήρας Σάρας Κουένκα», γράφει η Ραχήλ Χασίδ – Καλατζοπούλου.

Η εισαγωγή της Φρα-

γκίσκης Αμπατζοπούλου φέρνει τον αναγνώστη πιο κοντά στην αξία της μαρτυρίας και στην κατανόηση της ιστορίας και των μηνυμάτων που μας μεταδίδει η Ραχήλ Χασίδ-Καλαντζοπούλου, η οποία απεβίωσε τη χρονιά που εκδόταν το βιβλίο της χωρίς να προφτάσει να το δει τυπωμένο.

ΣΑΜΟΥΗΛ ΜΙΖΑΝ

Ήταν πιο πολύ το ξύπνημα του ανθρώπου

Η προσωπική μαρτυρία του λληνοεβραίου Σαμουήλ Μιζάν από το Αντάρτικο και την Κατοχή

(Εκδ. Διεθνές Βήμα, Αθήνα 2018)

Μια συγκλονιστική, ανέκδοτη μέχρι χθες μαρτυρία από την εποχή του Αντάρτικου και της Κατοχής κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις «Διεθνές Βήμα»: αυτή του Ελληνοεβραίου Σαμουήλ Μιζάν (1925-2011). Πρόκειται για μια απόθεση ψυχής που γράφτηκε το 1995, όταν ο Σ. Μιζάν έκλεινε τα 70 του χρόνια.

Ένα αυτοβιογραφικό κείμενο γραμμένο με το χέρι σε ένα τετράδιο, το οποίο οι κόρες του ανακάλυψαν μόλις το 2017, ψάχνοντας για κάποιες αποδείξεις μέσα σε ένα συρτάρι στο πατρικό τους σπίτι.

Είναι μια μαρτυρία «θησαυρός» για δύο λόγους: Πρώτον, γιατί είναι η θεώρηση ενός απλού ανθρώπου για γεγονότα που σημάδεψαν την Ελλάδα μέχρι και τις μέρες μας. Δεύτερον, γιατί αφορά τη μαρτυρία ενός Ελληνοεβραίου αντάρτη, μία ακόμη απόδειξη της ενεργούς συμμετοχής των Εβραίων στους απελευθερωτικούς και κοινωνικούς αγώνες της δεκαετίας του 1940 και των σχέσεων ισότητας ανάμεσα σε ανθρώπους διαφορετικής θρησκείας – αλλά και μεταξύ των δύο φύλων – που αναπτύχθηκαν μεταξύ αγωνιστών στην Αντίσταση και στο βουνό.

Ο Σαμουήλ Μιζάν, νεαρός αντάρτης, παίρνει μέρος σε επικίνδυνες επιχειρήσεις τις οποίες περιγράφει, φιλοσοφώντας παράλληλα για τον πόλεμο, τη νέα κοινωνία που ονειρευόταν, τον ζόφο και την πολιτική ανωμαλία που ακολούθησε την απελευθέρωση της Ελλάδας. Το βιβλίο επιμελήθηκαν οι: Μωσής Λίτσης, Λουίζα Μιζάν, Μπάμπης Μισαηλίδης, Χριστίνα Ντεμίρη και η Νατάσα Τερλεξή.

“CHRONIKA”

Edition of the Central Board of Jewish Communities in Greece
Summary of Contents of Issue 250, vol. 41 • July - December 2018

✓ The editorial, by KIS President David Saltiel, refers to the tragedy of the murderous attack in the Synagogue of Pittsburgh while it correlates the necessity of education with the latest CNN poll and the unveiling of a Holocaust Monument in Trikala -held within a series of commemoration events organized on the occasion of the Italian chairmanship of IHRA. The article concludes that **our duty to preserve Memory and combat antisemitism passes through education and the reinforcement of legislation.**

✓ We publish the **obituary for the late Moses Constantinis**, former President of the Central Board of Jewish Communities in Greece (KIS), who passed away on September 20, 2018, at the age of 86, after having served the Greek Jewry for over four decades. Moses Constantinis served as President of KIS for 13 years. He also served as Secretary General and Vice President of the Jewish Museum of Greece for 41 years.

✓ The Greek edition of Shulchan Aruch, translated, edited and published by Rabbi Isaac Samuel Mizan under the title **“Shulchan Aruch - Guide to Law Implementation according to Sephardic Tradition”** was presented during an event held in Athens, on March 5, 2018. In this issue we publish the presentations of the main speakers -the Metropolitan Bishop of Messinia Chrysostomos, Dr. David Moissis, chemical engineer, Rabbi Mizan, and KIS Second Vice President at the time Victor Eliezer- which give an in-depth overview of the essence and role of Shulchan Aruch in Jewish life.

✓ In his essay **“No os olvidaremos jamas”** (We will never forget you), history researcher Thrassyvoulos Papastratis presents new documents and reconstructs **the history of the Jews of Alexandroupolis**. The essay will be published in Chronika in three parts, starting with the publication of the first part in this issue.

✓ Italian literature professor Guglielmo Bianco tracks down **the story of Regina Gani**, who settled in Italy while her family origins are rooted in Ioannina. Prof. Bianco rebuilds the story based on the book **“Dalla Brianza ai lager del Terzo Reich”**, by Pietro Arienti, (pub. Bellavite 2011, p. 511) which includes a special reference to the Gani family's quest for shelter in Seregno (Lombardy).

✓ 139 Jews of Trikala were arrested by the Nazis on March 24, 1944, and were exterminated in Auschwitz. In their memory **the city of Trikala erected a Holocaust Monument** which was unveiled on November 11, 2018. The Monument was the highlight of a three-day series of IHRA commemoration events in Trikala, co-organized by the Embassy of Italy in Greece, the IHRA Italian chairmanship, the Greek Delegation to IHRA, the

Municipality of Trikala, the Central Board of Jewish Communities in Greece and the Jewish Museum of Greece.

✓ The volume containing all archaeological Jewish inscriptions preserved in various Museums and sites around Greece was published by the Jewish Museum of Greece (JMG) after a nearly 20-year period of exhaustive research spearheaded and conducted by the Director of the JMG Zanet Battinou, archaeologist, with the cooperation of Anastasia Loudarou, archaeologist. This invaluable academic publication entitled, **“Corpus Inscriptionum Judaicarum Graeciae (CIJG): Corpus of Jewish and Hebrew Inscriptions from Mainland and Island Greece (late 4th c. BCE–15th century)”**, was presented on October 8, 2018, during an event hosted at the Archaeological Society at Athens. In this issue we publish the article of Margarita Pournara (**“Kathimerini”**, 12.10.2018) on the book presentation.

✓ Spyros Kakouriotis, in an article on the book reviews magazine **“O anagnostis”**, reviews the three latest editions of the publishing house **“Alexandria”** featuring Greek Jewish testimonies on the Holocaust: **“Manuscripts 1944 – 1947, From Thessaloniki to Sonderkommando Auschwitz”**, by Marcel Natzari.

“Yet, Not all of them died... The destruction of the Greek Jews of Thessaloniki during the German Occupation”, by Isaac Matarasso.

“Do not forget about me, Three Jewish mothers write to their sons from the ghetto in Thessaloniki”, by Leon Saltiel.

✓ We publish an article on the presentation of the book **“The three E (EEE) and the arson of Campbell camp – the pogrom of 1931 in Thessaloniki”** by Michalis Tremopoulos (ed. Antigoni, 2018, p.440). The book was presented on 27.9.2018, at the conference hall of the Union of Journalists in Athens. Vassiliki Georgiadou Associate Professor at Panteion University, Antonis Liakos Professor at the Athens University, Victor Eliezer Secretary General of KIS, Dimitris Psarras, journalist, and the author, were the speakers of the event who reviewed the book.

✓ Under the theme **“Philip Roth and Jewishness”**, during an event organized by KIS on November 26, 2018, at the Benaki Museum, writer Stavros Zoumboulakis, President of the BoD of the National Library, journalist Ilias Maglinis, and Katerina Schina, journalist and translator of Roth's books, and Dr. Moisis Elisaf, KIS BoD member and President of the Jewish Community of Ioannina approached the work of the renowned author in relation to the various angles of his Jewish identity.

✓ The issue closes with book reviews.

Cover illustration: *The Holocaust Monument in Trikala, unveiled on November 11, 2018, during a series of IHRA events.*

ΧΡΟΝΙΚΑ זכרונות

ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ: ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΚΔΟΤΗΣ: Ο Πρόεδρος του Κ.Ι.Σ.Ε. Δαβίδ Σαλιτέλ • ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ - ΥΛΗΣ: Έφη Εζρατή

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ: Βουλής 36 • 105 57 Αθήνα Τηλ. 210 - 3244315-8

E-mail: info@kis.gr • Web site: http://www.kis.gr • Κωδικός εντύπου: 3502

ΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Μιχάλης Κύρκος, Υψηλάντου 25 Αθήνα, τηλ.: 210 - 72 18 421

Τα ευυπόγραφα άρθρα εκφράζουν τις απόψεις των συγγραφέων τους.

Διανέμεται δωρεάν

